

ՆԻՒ ԵՈՐԲ
1 9 3 0

891-99
Ա-77

891.99

Ա-77

01 JAN 2009

19 NOV 2010

ՆԻ ԵՈՐԲ
1 9 3 0

ՏԻԿՆՈՋՍ՝ ԱՂԱԽՆԻՒՆ՝
ՈՐ ԳԼԽԱԽՈՐ ՆԵՐՇԸՆ-
ԶՈՂՆ ԵՂԱԽ ԳՐԶԻՍ:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՎԵՊԻԿՆԵՐ

	Էջ
ՓԱԽԻ ՕՐԵՐՈՒՆ	9
ՀԱՅՈՒ ՀՈԳԻ	35
ԶՈՀԸ	53
ԲԱՂԴԱԶՈՒՐԿՆԵՐԸ	64
ԱՄՈՒԼ ԱՊԱՇԱԻ	78
ՔԱՐԷ ԱՍՏԾՈՒՆ ՎՐԷԺԸ	82

ԹԱՓԱՌՈՒՄՆԵՐ

ՅԻՇԱՏԱԿ	89
ԱՐՀԱՄԱՐՀԱՆՔ	92
ԲԱՑԱԿԱՆ	96
ԼՔՈՒՄ	99
ՎԵՐՋԱԼՈՅՍ	104

ԱՐՁԱԿ ԷԶԵՐ

ՄԵՂԱՐՅ...	109
ՏԱՐԻ ՄԸ ԴԷՊԻ ԵՏ	113
ԱԻԵՐԱԿՈՅՏ	118
ՀԱՅՐԵՆԻՔԻՆ ԵՐԱԶԸ	121
ԶԱՆԳԱԿՆԵՐ	129
ԳԵՂՕՆ Ի ՓԱՌՍ ՅԱՐՈՒՑԵԱԼ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ	132

ՎԵՊԻԿՆԵՐ

19 FEB 2013

20800

ՓԱԽԻ ՕՐԵՐՈՒՆ

(Վասպուրականի նահանգին Առթիւ)

Անցեալ Օգոստոսի սկիզբներն էր. ժողովուրդին մէջ շրջան ընող չարագուշակ շուկները կ'իրականանային տակաւ, ու շարաթներ ամբողջ, թրքական բանակներու անհամար գրոհներուն կուրծք տուող ու է՛ն վերջը՝ զանոնք ահաբեկելով փախուստի մատնող կտրիճ Վանեցիները առեղծուածի մը հանդէպ կը գտնէին ինքզինքնին ու ականաւոր դաղթի ճամբան ձեռք կ'առնէին տարտամ, շուար ու անյոյս: Ծառերը, ճարահատի իրենց վշտերէն վրդով, կրակի կուտային տարիներու քրտինքովը կաղնեցուցած իրենց շէնքերը փայփայելի, ու ճարճատող բոցերու շողիւնին առթած հրճուանքովը արբէլու՝ տեսակ մը գոհունակութիւն կ'ունենային իրենք իրենց, հաւատալով որ ձէվտէթը, արիւնաբերու այդ բորենին, պատսպարան չպիտի կրնայ գտնել զետեղելու իր բանակները քաղքին հայկական կեդրոններուն մէջ. ի՛նչ արտակարգ մտմտուք, հէ՞ «apre moi le deluge» պիտի ըսէիք դուք թերեւս ու թոյլ տայիք որ իրենք ընթանային իրենց ուղածին պէս: Այդպէս չխորհիր սակայն յեղափոխականի դադափարովը սնած ու մեծցած Վասպուրականցին. անիկա չի թոյլատրեր որ իր վայելի չկրցածը վայլէ իր թշնամին: Ատիկա իր վարդապետութիւնն է, իր փիլիսոփայութիւնը, իր հաւատամքը: Ծաւալող այս հրդեհին տակ, ահագին շառաւիղով, փուլ կուգային շէնքերը, ու ամալացած փողոցներու ու տիրող ընդհանուր լռութեանը մէջ տեսակ մը սարսափով կը համակուէր մեզ նման յամեցող հոգիներու բովանդակ էութիւնը: Դեռ այսօրուան պէս երակներուս մէջ կը զգամ այն սարսուռը, որ ոսկոր-

1218-84

ներուս ծուծը կը թափանցէր մինչեւ, երբ կ'անցնէի երբեմնի այն շէն պողոտաներէն, ուր այդ օրերուն՝ առունները կը գլգլային միայն, եւ ուր ուռնինները սոսկ իրենց ստուերը կը խտացնէին, աւերակներու մէջէն ուրուականի ոգիներ կը յառնէին կարծես մեր վզին փաթթուելու ու պօռալու մեր երեսին նախատինքը այն անասելի շարժումին, որ այսպէս կուգար եղծելու մեր փառքը, Վասպուրականի փառքը, Հայութեան փառքը: Դարաւոր ստրկութենէն յետոյ, հայ վարչական սիստէմի մը գոյութիւնը, անպայմանօրէն, արդար վարձքն էր պատմութեան այն փառաւոր էջին, զոր կերտեց Հայութիւնը Բզնունեաց լիճի եղերքին...: Բաղդին անխը դարձաւ սակայն ու պէտք եղաւ որ հրաշագործ այդ ժողովուրդը, իր երկրէն տարագիր, անգամ մը եւս խաչուի...:

* * *

Ակամայ մեկնող այս կարաւանին մէջն էր նաեւ Վ. 40-45 տարեկան բարեկեցիկ, չափահաս անձ մը, որ դժբաղդութիւնն ունեցած էր նահանջէն քանի մը շաբաթ առաջ, մէկդմէկու ետեւէ կորսնցնելու իր կինն ու երկու մանչ զաւակները, որոնց ամէնն ալ զոհ գացած էին տիրող տիֆուսին. մնացած էր միայն իր կրտսեր զաւակը, Վարսենիկ անունով հինգ տարեկան գեղեցիկ աղջիկ մը, որ լաւ ասպագայ կը խոստանար:

Բեռի անասուն ունեցողները ժամ առաջ իրենց բեռները բեռցած՝ ճամբայ ելած էին արդէն. պէտք էր աճապարել. ոռոսական զօրքերը ետ կը քաշուէին տակաւ ու թրքական բանակը Ոստանէն կը յառաջանար քայլ առ քայլ: Իրաւ է որ Քեռիի ու Համադասպի քաջարի դուռները մեր քամակն էին դեռ, բայց Նազար-պէղովի բանակը տեղի կուտար Արճէշէն, ու նահանջի գիծին պաշտպանութիւնը կը դժուարանար վայրկեան առ վայրկեան. ճար մը, ճարակ մը անհրաժեշտ էր ուրեմն. էշ մը, եղ մը, կով մը գէթ: Ի դո՛ւր Վ. իր դը-

լուխը դարկաւ հոս ու հոն, ի դո՛ւր յօժարութիւն յայտնեց վճարելու եռապատիկ, քառապատիկ, տասնապատիկ արժէքներ բեռկան անասուններու. կեանքը, ըստ պառնացող վտանգին աղդեցութեանը տակ, անուշցած էր յանկարծ ու ամենէն աւելի դրամապաշտ հոգիներն անդամ անտարբեր էին շահաբեր այդ կոչերուն հանդէպ:

Օրը տարաժամեցաւ, գիշերուան զովին աւելի ըստուարացաւ մեկնողներուն քանակը, ու այնպէս եկաւ Վ.ին թէ քաղաքը պարպուած պիտի ըլլայ մինչեւ առաւօտ. սարսուղեցիկ խոհեր փոթորկեցին իր դանկը. եւ ինք, առանց այլեւս երկար բարակ կարգադրութիւններու մասին մտածելու, շալակը նետեց 8-10 օրուան բաւելու չափ պաշար, մէկ քանի ձեռք հազուստեղէն ու վերմակ մը, եւ Վարսենիկին ձեռքէն բռնած բաղմութեանը խառնուեցաւ տիրող մութին մէջ ու երկարող ճամբուն վրայ...: Ո՛ւհ, ի՞նչքան ծանր կը կշռէր սակայն իր անխրժ ու փափուկ քամակին համար քանի մը լիտրոնց այդ բեռը. հակառակ տիրող զովին՝ մարմինը կը լողար քրտինքի մէջ. կողերը կը կոտորուէին կարծես ու իրեն այնպէս կուգար թէ ուժը խոյս կուտար ոտներէն: Աղջկան ձեռքէն բռնելը աւելորդ յոգնութիւն մը նկատելով՝ թոյլ տուաւ որ անհկա առանձինն յառաջանայ իր մօտէն: Մէկդմէկ կոխկուտելով ընթացող բաղմութիւնը սակայն, ա՛յնքան շատ էր, որ մէկ քանի բոպէն անգամ մը պէտք կ'ըլլար իրեն փնտռուողի ելնել եւ իր քով բերել աղջիկը. ճարահատ՝ վերստին բռնեց անոր ձեռքէն եւ սկըսաւ յառաջանալ դանդաղաքայլ. աղջկան ոտները ետ ետ կ'երթային սակայն եւ հայրն էր որ աւելի կը քաշկըռտէր զայն: Վայրկեանները կը սահէին արագ արագ ու ճամբան չէր կարճեր...:

Մօռ Առուին մօտերը նոր հասած էին դեռ, հազիւ երկու ժամուայ ճամբայ Այդեստանէն, երբ աղջիկը

ա՛լ անկարող եղաւ քալելու. քունը լախտի մը պէս կը ծանրանար անոր կոպերուն վրայ, ու անիկա զիրենք հետապնդող վտանգը այլեւս մոռցած՝ կ'ուղէր հանգ-
չեցնել իր մարմինը եղերքը ճամբուն, ուր փոշին ամպի մը պէս կը բարձրանար եւ ուրկէ ընթացող անծայր կա-
րաւանին լուտանքները՝ հսկայ ճիւղերու վերածուած՝ կը ճեղքէին օդը. ծծկեր երեսաները, անօթութենէ տա-
ռապած, կը ճչային շարունակ. ծնանելու մօտ յղի կի-
ներ, շարքերէն ետ չմնալու համար, իրենց վազքը կ'ը-
նէին անբնական. հիւանդութենէ նոր ասպաքինած հոգի-
ներ կաղզոյրի իրենց անհրաժեշտութիւնը մոռցած, տաժանքի ուղին կը ջանային կտրել. տիֆուսի, տիգէմ-
քէնի ու տայէրիայի աղբեցութեան տակ տակաւին հեծող հիւանդներ՝ դառանցանքի իրենց նոսպանքուն մէջ, անգիտակ անլուծելի, տիրող շարժումին, հոգե-
վարքի իրենց վայրկեանները կը համրէին հանգստա-
ւէտ պատսպարաններէ դուրս. գերեզմանին ծայրը մօ-
տեցող ծերեր ու պառաւներ, ինքզինքնին կեանքէն յափ-
րացած կեղծելով հանդերձ, կարելի ամէն ջանք գործ
կը դնէին մահէն հեռի խուսափելու. բաղդի զրկանքին
ենթակայ խեղանդամներ, դաւադանի մը կամ գաւա-
զաններու օժանդակութեամբը, կը ջանային դարմանել
իրենց կորացած քամակներու եւ կամ պակասաւոր ու
վատուած սրունքներու թերին. ծնողական կիներ, քարի
մը ետին, կամ ծերպի մը մէջ, իրենց երկունքը երկնե-
լէ քանի մը բոպէ վերջ, թշնամիին սփռելիք մահուան
անդոհէն հալածական՝ գերմարդկային ճիւղեր կ'ընէին
ժամ առաջ ողջունելու ազատութեան ափունքը. իրենց
ծնողներէն ետ մնացող պզտիկ, մատղշուկ էակներ՝
ոտնամանին ձեռքերնուն մէջ առած, բոպիկ ոտներով,
սրտակեղեք իրենց լացը կ'եղանակէին խելայեղ վաղ-
քով մը անօրինակ. կոյրեր, զիրենք վարող մարդահո-
սանքէն քշուած, օգնութիւն կ'աղաղակէին իրենց ան-
ծանօթ այդ ճամբաներուն մէջ. գաւառիկ կիներ ժողո-

վըրդական ողբերգներ կը հիւսէին աննախընթաց այս
տաղնապին առթիւ, եւ կուուելու յօժար ու ռազմէն դի-
նով երիտասարդներ, ծանրացող այս տառապանքին ի
տես, ընդվզումի խորհուրդներ կ'երկնէին այսօրինակ
նախատինքի անընդունակ իրենց խոհուն գանկերուն
մէջ: Թշուառներու կարաւը կը յառաջանար սակայն ու
ճամբան կ'երկարէր, հա, կ'երկարէր...:

* * *

Նիրհն իր բարի բաղուկներուն մէջ հազիւ երկու
ժամ օրօրած էր չքնաղ աղջիկը, երբ Վ. արթնցուց
զայն, եւ բեռը չալիւ՝ կարաւանին խառնուեցաւ նո-
րէն: Ոտնամանները ծանրօրէն կը ճնշէին աղջկան ոտ-
ները ու անիկա դժուարաւ կը քաշէր գանոնք: Հօրը թե-
լադրութեամբ անիկա ձգեց գանոնք ու սկսաւ գուլպա-
յով յառաջանալ դերբուկ ճամբաներէ եւ սրածայր կա-
ծաններու վրայէ: Ճամբուն տաժանքը բշտկեց անոր
ոտները, քարերը արիւնոտեցին գանոնք ու աղջիկը ըս-
կըսաւ կաղն ի կաղ քաշկռտուիլ հօրը քովն ի վեր, ար-
ցունքոտ աչքերով ու նուաղկոտ, մարմրուն նայուած-
քով. խոնջէնքի սարսուռը չըջան ըրաւ անոր երակնե-
րուն մէջ, ու տենդի մը դողը քալեց անոր քնքոյչ մարմ-
նոյն բոլոր անդամներուն մէջէն անխտիր. ժամերու
հանդիստը բաւական պիտի չըլլար կաղզուրելու անոր
յոգնատանջ կաղմուածքը. դուցէ օրեր պէտք ըլլային
ատոր. բայց թշնամին, որ կը յառաջանար... ու ճամ-
բա՞ն, որ չէր կարճնար, ա՛խ, չէր կարճնար. անծայր,
անվախճան ճամբայ մը, ուրկէ դարերով քալած էր ու
դեռ կը ստիպէին որ քալէր բազմաչարչար այս Հայու-
թիւնը: Ետ դառնալու ատենը չէր այլեւս. պէտք էր յա-
ռաջ շարժիլ որքան ալ մութ ըլլար այն ու անորոշ.
ճակատադրին ձեռքը խաղալիք այս մահկանացուն ու-
րիշ դեր մը չունի կատարելիք կարծես. ու յետոյ, չէ՞
որ մինակ ինքը՝ Վ.ը չէր այդ համակերպողը. չէ՞ որ
մանաւանդ ամբողջ չըջանի մը ժողովուրդն էր իրեն

ընկեր. Ի՞նչ փոյթ ուրեմն. իրաւ է որ շատերը կան իր-
մէ առաջ, բայց իր ետեւ դտնողները նուազ ստուար
բանակ մը չեն կաղմեր. աչքդ ներածին չափ նայէ ա-
ռաջ կամ ետեւ, տեսարանը նոյնն է. խառնիճաղանձ
բաղմուլթեան մը կարաւանը անծայր, անհատնում. ան-
վախճան սեւ դիծ մը, որ կ'երկարածդի ճամբուն հետ.
ընդհատում չունի ան, ո'չ ցերեկ եւ ոչ գիշեր. Արճէշի
ժողովուրդը կայ նախ, յետոյ Բերկրիինը, յետոյ Ճա-
նիկինը, Վանինը, Հայոց Ձորինը, Գաւաշինը, Մոկսի-
նը ու Շատախինը. կտրիճ, խրոխտ, հպարտ, լեռնա-
կան ու ռազմիկ Շատախինը մանաւանդ, որ, աւա՛ղ,
անհամար զոհեր կը թուէ իր մէջէն այս անգամ Բերկ-
րիէն Ճանիկ ընթացող ճամբուն երկայնքը: Անխուսա-
փելի այդ հարուածին տակ ինչո՞ւ խորհրդածել սա-
կայն, երբ տառապանքն հանրական է ու մահը մօտիկ
ամէնուն: Կարաւանը կանգ չառներ. թափառական
Հրեային պէս պէտք է քալէ անիկա. իր դատակնիքն է
այդ. սուրը, աւերածութիւնը, բռնաբարումն ու բար-
բարոսութիւնը կը հետապնդեն զինքը. լճակին անսահ-
ման, աղուոր կապոյտը Վոսփորեան թովք չունի այլ-
եւս. Վարազը չժպտիր ա'լ, ու ծառաշատ այգիները,
անհիւրընկալ ափունքներու պէս, հեռու, դէպի անո-
րոշ սահմանները կը վտարեն զիրենք խնամող ու իրենց
վրայ այնքան դուրդուրացող ձեռներն օրհնաբեր.
հունձքը, մշակին դերանդիին սպասելէն ա'լ յոգնած,
դետին կը կաթի անարգաւանդ. բանուորին քրտնջան
երկունքներովը դիզուած որաներ, այժմ կրակի տըր-
ուած, կը մխան շարունակ մեկնողներու ճակատադրին
պէս. ու կեանքը, փարթամ, շէնչող, արդասաբեր
կեանքը, անօրինակ թափով մը խոյս կուտայ յաւէտ
բաղձալի այդ հորիզոններէն. ընտանի անասուններ՝
պահ մը մեկնող կարաւանին կը նային ու ապշած կը
մնան անոնց իրենց հանդէպ ցուցուցած այժմու այնքան
ցուրտ վերաբերմունքէն. խեղճերը ի՞նչ գիտնան թէ

կենդանութիւնն է որ անոնց հետ միասին թեւ առեր
կը թռի այդ վայրերէն...: Ինչքաննե՛ր կային այն ա-
տեն, Աստուած իմ, ինչքաննե՛ր, որ աւանդավէպին յո-
պոպ թռչունը պիտի ուղէին ըլլալ թեւ ու թռիչք հագ-
նելու ու սուրալու լեռներէն անդին. Վարսենիկին հար-
ցընէիք անգամ մը, որուն ուժն սպառած էր ա'լ, ու ա-
րիւնաչաղախ ոտները՝ վէրքերով պատուած: Հայրը
զգաց որ իր աղջիկը աւելի չէր կրնար քալել եւ անոր
հանդէպ տածած իր անհուն սէրէն մղուած՝ դայն ալ
իր բեռին հետ միասին քամակը առաւ եւ սկսաւ իյ-
նալով ելնելով յառաջանալ դանդաղաքայլ: Չորրորդ
օրուան իրիկունը Արճէշի կամուրջի մօտերն էր, երբ
իր ականջներովը լսեց՝ թնդանօթներու գոռումն ու եր-
կու կողմերու համադարկները, եւ զգաց որ թշնամին
մօտ է չափազանց, ու վտանգը՝ լուրջ վերին աստիճա-
նի. մինչեւ այդ վայրկեանը այնքան ալ անդրադար-
ձած չէր սպառնացող վտանգին. կարաւանին խառ-
նուէր կ'երթար ու կը հաւատար որ ռուս զօրքերը
տեղի չպիտի տային, մինչեւ որ ամբողջ ժողովուրդը
անցնէր ասպհով կիրճերէն. ինքը բաւական հեռուն
նկատեր էր թշնամին, ու այժմ, երբ տեսաւ իր սխալած
ըլլալը, վախցաւ, ու սոսկումը, զոր զգաց, աւելի
սաստկացաւ, երբ նոյն գիշերը Բերկրի հասնելով, լը-
սեց որ նախորդ իրիկունը Բերկրի կամուրջին մօտ,
Քիւրտերը յարձակում էին դործեր ջանալով կտրել
փախտականներու ճամբան. իրաւ է որ քաջարի Դրօին
յանդուգն տղերքը յաջողութեամբ վանած էին թշնա-
մին ու ճամբան բաց էր դեռ, բայց Վ.ի համար քաջա-
լերական այդ կէտը երկրորդական կը դառնար, ու վը-
տանդին ուրուականը զինքը կը տանջէր այլեւս: Անոր
թարթիչները քուն չը ճանչցան այդ գիշեր ու առտը-
ւան աստղին հետ կարաւանին խառնուեցաւ նորէն: Այդ
օրը, սակայն, ամենէն աւելի տկար զգաց ինքզինքը, ու
պէտք եղաւ որ մէկէ աւելի անգամներ վար դնէ իր բե-
ռը շունչ մը քաշելու:

Սկիզբները սիրտը լեցուն էր դողով, եւ ամէն անգամ, երբ հրացանի մը ձայնը լսէր, լեղապատառ կ'ըլլար, խորհելով որ թշնամիին յարձակման ազդանշանն է այն. բայց յետոյ, երբ կը նկատէր որ ցրուած ոչխարները մէկտեղելու համար արձակուած զնդակներ էին անոնք, հանդիստ շունչ մը կ'առնէր. արեւին բարձրացման եւ օրուան յառաջացումին հետ վտանգի համանականութիւնն ալ կը նուազէր բնականաբար:

* * *

Կէսօրը երկու ժամ անցած էր արդէն, եւ Պաղիտաղ հասնելու մէկ քանի ժամ հազիւ մնացեր էր Վ.ին, երբ յանկարծ հրացան մը պայթեցաւ եւ զնդակ մը օդը ճեղքելով սուրաց ժողովուրդի վրայէն: Ատիկա սարսափ չազդեց այնքան, եւ կարաւանը այնպէս խորհեցաւ թէ հրացանը փորձելու մարմաջէն բռնուող երիտասարդի մը մէկ անխոհմութիւնը եւ կամ ցրուած ոչխարներու մէկտեղումին համար արձակուած զնդակի մը վրիպումն էր այն, որ ճամբէն շեղելով իր մօտէն կուգար անցնիլ: Մէկ քանի երկվայրկեան վերջը, սակայն, զնդակ մը եւս սուրաց, յետոյ հատ մըն ալ, յետոյ մէկ ալ, յետոյ... յետոյ... բայց ո՞ր մէկը թուել ա'լ, տասը, քսանը, երեսունը մէկէն կը պայթէին, կատարեալ համադարկ մը, որու ընթացքին զնդակները պար կը բռնէին գլուխներու վերեւ եւ մահը ակնթարթի մը դործը կ'ըլլար այլեւս: Խուճապ մըն էր ծայր տուաւ. փախչող փախչողի. քսանըթ օր ամբողջ, թրքական կարկուտի պէս տեղացող համադարկներու զնդակներուն իր պաղարիւնութիւնը պահող ու միաժամանակ գոռացող 12 թնդանօթներու եւ շառափնէներու հարուածներուն տակ չընկճող ժողովուրդը սարսափին թոյնը ըմպողներու պէս խելայեղ, կը վազէ, հա, կը վազէ:

Ճամբան, ուրկէ պէտք էր անցնէր թշուառներու այդ կարաւանը, նեղ կիրճ մըն էր քարքարուտ, որուն

երկու կողմերը հսկայ բլուրներու շարք մըն է որ կը փակէ. սեպ զառիվեր ամէն տեղ, որուն զազաթն եղնիկն հազիւ մագլցի. բլուրներու փէշին կպած անցք մը կայ աննկարագրելիօրէն նեղ ու կածանաւոր, ուրկէ մէկ հատիկ սայլն իսկ դժուարաւ կ'անցնի ապահով. ճամբան կը քերէ կիրճին մէջէն ընթացող պէնտիմահու գետակը, որ տեղ տեղ կը ծաւալի հանդարտ ու խորունկ, ու երբեմն ալ բարձր ժայռերէն կը զահավիժի վար, դէպի անդունդն անյատակ. անիկա կը խայտայ հոս հանդարտ ու մեղմ, մինչ քիչ մը անդին, փրփրաւորաւ ալիքներու մէջ կը ֆշայ բարձրագոռ. բլուրներու զազաթը թշնամի վռճակը բոյն դրած կրակ ու մահ կը սփռէ. բլուրներու փէշին՝ գետակն անյատակ մարդազոհեր կը հաշուէ. ճնշող օդը քարի մը պէս կը ծանրանայ փախչողներու կուրծքին ու կիրճը կ'անծայրի ու կ'անծայրի... Մահը տակաւ վար կ'իջնէ բլուրներէն ու յամեցող հազարաւորներ, վախի ու սարսափի մէջ, օրհասի իրենց վայրկեանները կը համբեն. պատուախնդիր կիներ ինքզինքնին գետի ալիքներուն կը յանձնեն, ու դուրի, ու ծնողական պարտքի զգացումէն աւելի կեանքին քաղցրութիւնը իրենց սրտին մէջ սնուցանող հայրեր ու մայրեր, արագ կարենալ փախչելու համար, կը լքեն ա'լ քալելու անկարող իրենց զաւակները լալահառաչ, որոնք վաղուան սերունդը պիտի կազմէին. բռններու թանկարժէք ծանրութիւնները արագ արագ քամակներէ վար կը սահին ու մեծ մասով կը փակեն ճանապարհը. ոռոս գինուորներ, իրենց հողածութեանը յանձնուած հիւանդ ընկերները՝ պատգարակներով միասին ճամբուն կեդրոնը ձգած, կը մտրակեն ձիւրնին այդ նեղ ու դժուարանցանելի կիրճերէն, առանց աջ ու ահեակ նայելու. խելքի պտոյտ տալու աստիճան արագ թափով մը կը քշուին զինուորական պաշարաբարձ կառքերը, որոնց անիւներուն տակ հոգիներ կը ճմլուին. օգնութեան համար անոնց

1218-84

կարեկցութիւնը հայցող նուաղկոտ կիներ ու աղջիկներ
կը կշտամբուին անխնայ, ու կեանքը՝ հոկտեմբերեան
տերեւներու պէս կը թափի հատ հատ, խմբովին. խա-
րաղանուած հուժկու ձիեր, փափաքուած անկարելի ա-
րագութեան պատճառով, գետին կը փռուին շնչասպառ
եւ աղաղակն ու վայնասունը, ճակատադրին դէմ ու-
նացող նղովքներուն պէս արձագանդ կուտան սարէ
սար. վոհմակը, բլուրներէն վար, աւելի կը մօտի կա-
րաւանին, մահը տակաւ կ'ընդլայնի, կը ծաւալի, կը
թանձրանայ. մէկ քանի վայրկեան եւս, ու քանի մը
հնգեակ հազարներ յաւիտենին քունը պիտի խորդան,
լքումը տարափոխիկ ախտի մը պէս կը վարակէ ամէ-
նը, կրակները կը մօտենան, գնդակներու ձայները կը
բաղմապատկուին. անմարդաբնակ բլուրներուն կողե-
րուն վրայ շարժուն էակներ կը թափառին ու մահը
տակաւ կը ճնշէ կիրճին մէջ... եւ ահա հանդիպակաց
բլուրէն հրացանի ձայներ կը պայթին. կիրճին վրայ
թեւածող մահը տակաւ կը բարձրանայ բլուրներէն վեր
ու կ'անհետի գաղաթներէն անդին... քաջարի Դրօի
գունդն է նորէն, որ դրոհ կուտայ ընդդէմ թշնամի վոհ-
մակին ու զայն կը վանէ կիրճերէն հեռու: Օ՛հ, կամա-
ւորները, մեր կամաւորները, հա՛յ կամաւորները.
փա՛ռք անոնց. փա՛ռք բոլոր այդ անձնազոհներուն,
փա՛ռք ազատութեան այդ բարի հրեշտակներուն,
փա՛ռք անոնց հոգեւորէր զեկավարներուն. ամէն տեղ
են փրկարար այդ ոգիները. կարաւանին քամակն են ա-
նոնք, կողերն են, կէլիքէշամի սարն են, Սեւ Գրուայի
բոլորքն են, Թէփէնիսի լանջքին են, Ժողովուրդին մէջ
են, կը մխրթարեն, կ'օգնեն, ուժ ու կորով կը ներշնչ-
են. ափսոս, սակայն, որ անոնք ափ մըն են միայն ու
թշնամին՝ անհամար: Վոհմակներու վաղուան դրոհը
աւելի ուժգին եւ անտեղիտալի կրնայ ըլլալ. պէտք է
փութալ ուրեմն. բայց սրունքներն յոգնած են վազե-
լէ. մարմինն ուժասպառ է. հացը ճամբան է թողուած,

ու վտանգին անհետացումէն յետոյ քաղցը կը կրծէ ըս-
տամոքսը: Պաղիտաղի սառնորակ ջրերը առանձինն
անբաւական են կաղնոյր ներշնչելու սոված հոգիներ-
րուն. ու յետոյ, այս երկնքին տակ, բնութեան ուժերը
չեն օժանդակեր թշուառներուն. խեղճերու այդ կարա-
ւանը անհունութեան սահմանները գլոյ անցնող իր ծով
ցաւերուն մէջն իսկ, պէտք է տուայտի տակաւին. ասի-
կա իր ճակատադրն է սեւ...:

* * *

Բարեբաղդութիւն էր որ Վ.ը հաց ունէր սակայն.
անիկա բան մը թողած էր ճամբան. բեռը կոնակն ա-
ռած վաղած էր շարունակ. վտանգը արտակարգ թափ
էր տուեր իր ոտներուն, ու գնդակները, ուժգին հովե-
րու պէս, յառաջ էին մղած զինքը. մահը ետին էր թո-
ղած ու Պաղիտաղը, ազատութեան չքնաղ ափունքի մը
պէս, ողջունած էր ջերմագին: Այդտեղ անցուցած հան-
դուստի քանի մը վայրկեանները, սակայն, դիտակցու-
թեան բերին զինքը, եւ անիկա զգաց որ ջախջախուած է
կատարելապէս. ախորժակը խոյս տուած էր իրմէ ու
արտակարգ ջերմութիւն մը գրկած էր իր ամբողջ մար-
մինը. լեզուն կը չորնար բերնին մէջ ու երեսները կը
վառէին բոցերով. գլուխը ճաթելու աստիճան ցնցում-
ներ կ'ունենար ու սիրտը կը խառնուէր շարունակ:
Մասնաւոր հիւանդութեան մը ախտանշանները չէին, սա-
կայն, ատոնք, այլ անսահման ու անանուն յոգնածու-
թեան մը, որ մասամբ կարելի եղաւ դարմանել ամբողջ
գիշերուայ մը հանդիստով, ու կարգ մը ուժ ներարկող
քօնիքներով, զոր Վ. խելք ըրած էր ծոցը դնել ճամ-
բայ ելնելէ առաջ:

Սակայն առաւօտուն կանուխ, արշալոյսը դեռ չը
բացուած, ձիաւորներ նշմարուեցան Պաղիտաղի մէջ,
Դրօի կամաւորներն էին, որ եկած էին ազդարարելու
Ժողովրդին՝ փութալ առանց տնտնալու եւ կարելի ե-
ղածին չափ շուտով անցնիլ Կէլիքէշամին եւ Թէփէնի-

սը, ուր Անդրանիկի զինուորներն էին բանակ դրեր: Մինչեւ Գեղը Տիգէ վտանգ կար դեռ. յամենալը ոճիր էր, ու կարաւանը կանգ չէր առներ արդէն: Վ.ն ալ հաւաքեց իր բոլոր ուժերը, ու յամառ կամքի մը թափով ոտքի կանգնեցաւ. մէկդի նետեց բոլոր հազուստեղէնները ու վերմակը, եւ միայն հացն ու աղջիկը շալակած կարաւանին խառնուեցաւ. կօշիկները մաշեր էին սակայն ու քարերուն վրայ պղպջիկ կապած ոտներուն կաշին դուլպային էր կպած. քամակը կը ծռէր այդ ծանրութեանը տակ ու ինք կը կաղար այլեւս. իրմէ վերջ գտնուողները յառաջ կը շարժէին ու ինքը ետ կը մնար շարունակ. երկար ճանապարհ է Պաղիտադէն մինչեւ Գեղը Տիգէ. ե՞րբ կը կարճի այն ասանկ գընացքով... ու եղեռնական մտքեր սկսան տարտամօրէն յուզել իր գանկը. — Հապա եթէ նորէն յարձակում գործուի Քիւրտերէն... հապա եթէ նորէն գնդակները այսպէս պար բռնեն մեր շուրջն ու մեր գլխուն վերեւ... հապա եթէ նորէն հողիներն հնձուին ճամբուն երկայնքը... հապա եթէ նորէն գանկեր ճմլուին կառքերուն տակ... ու մանաւանդ հապա եթէ կամաւորները չյաջողին կասեցնել այս անգամ թշնամիին դրօշը...: Այս ու այսօրինակ խորհուրդներով վտանգը կը մեծնար իր աչքին, ու շօշափելի ըլլալու աստիճան կը թանձրանար իր առջեւ. մահը ստուգութիւն մը կը դառնար ա'լ ու այնքան ծանր բեռով իր ազատութիւնը՝ անկարելի: Վտանգին ներկայութեանը՝ մարդ այնքան ոճրագործ խորհուրդներ չծնիր, որքան անոր հաւանականութեանը, որ կը մեծնայ երեւակայութեամբ, ու սարսափով կը համակէ մարդուն էութիւնը: Այդպէս էր նաեւ Վ.ին համար որ տակաւ ազատիլ կ'ուզէր իր բեռէն արագ արագ ճամբան կտրելու եւ ժամ առաջ վտանգի դիմէն դուրս նետելու ինքզինքը: Իր մօտէն անցնողները նշան կը բռնէր ու կը տեսնէր որ շատ չանցած՝ անոնք հեռացած կ'ըլլային իր տեսողութեան սահմանէն. իրեն այն-

պէս կուգար թէ ամենէն դանդաղն էր ինք եւ վտանգը իրեն կ'սպառնայ ամենէն աւելի: Ի՞նչպէս փախէր ինք վտանգի պահուն, անկէ առաջ պէտք էր իր գլխուն ճարը նայէր. ուրիշ ճամբայ չկար ուրեմն իրենց համար, պէտք էր որ ինքն իր բաղդին ձգէր աղջիկը. երկուքն ալ միաժամանակ սպաննուելէ աւելի նախընտրելի էր որ աղջիկը մեռնէր միայն ու ինքը ազատուէր. ու յետոյ սիրով կը դռնէր իր կեանքը, եթէ դիտնար որ ատով պիտի ապրէր աղջիկը. բայց ի՞նչ երաշխիք կար ատոր... բացի այդ, ո՞վ կ'ըսէր թէ աղջիկը լքելով անպայման մահացուցած կ'ըլլայ դայն. չէ՞ որ բարի կամաւորները կային, որոնք իրենց դրկին մէջ ու քամակին վրայ պղտիկներ վերցուցած յառաջ կ'ընթանային անտրտուն. չէ՞ որ քօղակներ կային բարեսիրտ — որոնք իրենց ձիերուն վրայ միաժամանակ մէկ քանի պղտիկներ էին հեծցուցած. չէ՞ որ հիւրընկալութեան մէջ անուն հանող դաւառացիներ կային սայլի տէր... Ինչքա՞ն հաւանականութիւններ կային ուրեմն աղջկան ազատմանը: Գիտէր որ ինք չէր կրնար խնդրել ասկէ կամ անկէ հոգալ իր աղջիկը, որովհետեւ տղամարդ էր ինք եւ ո՞վ պիտի ուզէր օժանդակել իրեն. չէ՞ անիկա կ'ըզար որ անասելի նախատինք մը պիտի ըլլար իրեն համար դիտցնել ուրիշներուն թէ ինք այնպէս ըստիպուած պիտի ըլլայ մահուան այդ վայրերը թողուլ իր աղջիկը ու ջանայ փրկել իր կաշին. լուրթիւնը ոսկի էր այդ պահուն. եւ յետոյ Աստուած ողորմած էր, բան մը կ'ըլլար աղջիկը... բայց ինչքա՞ն քնքոյշ էին անոր այտերը, ու ինչքան արտայայտիչ անոր աչքերը աղուոր. ձայնին մէջ դաւիկի սիրոյ քաղցրութիւնը կը կաթէր ու բարբառող լեզուին քաղցրածորան հնչիւնները, խղճի խայթերու պէս կը ճնշէին հօրը սրտին վրայ. ... Ի՞նչ օգուտ սակայն, ոտներն ետ ետ կ'երթային ու մահուան շուրջով մթափնած անորոջ ճամբան կ'անծայրէր աւելի. նախորդ օրուայ սարսափի վայրկեանները

կը վերապրէր ու կը բաղձար, ա՛հ, կաթողին կը բաղձար, որ թեւ առնէր ու ժամ առաջ թռէր մինչեւ Գըզըլ Տիզէ: Կորսնցներու ժամանակ չկար. օրուան ժամերը ամբողջապէս կարենալ օգտագործելու համար պէտք էր կանուխ գործադրէր իր մտադրութիւնը: Լոյսը դեռ նոր էր ծայր տուեր նուաղկոտ ցոլքերով, ու ճամբան հաղիւ թէ կը դանաղանուէր. ճամբուն եղերքը՝ մօտն ու հեռուն, պակաս չէին հսկայ քարեր. եւ Վ.ի համար, առտուան մթութենէն օգտուելով, գոյաւ չեղաւ քիչ մը շեղել իր ճամբան ու պահ մը պահուել քարի մը ետին. հոն անիկա քակեց իր շալակը ու աղջկը գրկին մէջ առնելով ողողեց անոր աշտերը համբոյրներով... դիտնայի՛ք, ինչքա՛ն ծանր էր իրեն համար դատուել այդ քնքոյշ էակէն, բայց մահուան սարսափը, ծնողական սէրէն շատ աւելի ուժգին թափով մը, գրկած էր այդ ժամուն Վ.ի էութիւնը, պէտք էր տեղի տար կարեկցութիւնը, որպէսզի օրը չտարաժամած, կարճէր ճամբան: Աղջկը միամիտի իր մանկական հարցումները կ'ուզէր հօրը, անդիտակ անոր գանկին մէջ յուզուող փոթորիկներուն...: Օ՛հ, ինչպէ՛ս կ'անիծէր Վ. իր սեւ բաղդը, որ ստիպուած կը լքէր աղջկը ու ոճրագործի մը զգուշութեամբը՝ արագ արագ կը փախէր մութին մէջ ու յոգնախուռն բաղմութեանը խառնուելով անհետ կ'ըլլար տեսողութեան սահմաններէն...:

* * *

Հօրը բացակայութիւնը անլուծելի առեղծուածի մը երեւոյթը ունէր Վարսենիկի մատաղ գանկին համար, որ դեռ սորված չէր մեկնել իրերն ու երեւոյթները: Քանի մը բոպէ շուրջը նայելով սպասեց հօրը, բայց վերջէն երբ տեսաւ որ անիկա կ'ուշանար գալու, լեղապատառ ճիշդ մըն էր փրցուց ու կաղն ի կաղ ճամբան իջնելով հայրիկը ձայնել սկսաւ. քարերն իրեն ետ բերին արձագանգը իր ձայնին ու յամեցող թշուառներու ամէն մէկը, իր սեփական վիշտն իրեն ընկեր, անցաւ

անոր մօտէն անկարեկիւր ու անողոք: Ո՞վ է խենթեցեր որ իր խիւ անհատական ցաւը թողած ուրիշինովը ըզբաղի. չէ՞ որ ամբոխը, մանաւանդ մահուան անդոհը ապրող ամբոխը, իր զգացումներն ունի անձնասէր, զոր կը զգուէ ընդ միշտ. ա՛լ ի՞նչ փոյթը անոր՝ լացն ու կոծը աղջկան, որ իր հօրը սպասելէն յոգնած՝ կը յօրանջէր այլեւս: Արեւը իր կիզիչ ճառագայթներով՝ հեղձուցիչ մթնոլորտ մը կ'ստեղծէր ամէն տեղ ու Վարսենիկի արտեւանունքները մենակութենէ ձանձրացած, հանդէլի կ'երթային երազներու աշխարհին մէջ... հոն հայրիկը նորէն կուգար իրեն ու գինքը շալակն առած կը տանէր անտրտունջ. բայց ատեն մը վերջ, երբ աղջկը դարձումի իր վայրկեանը ապրեցաւ, գտաւ որ հայրը եկած չէր դեռ ու խաւարը, սոսկալիթխար հրէշի մը պէս, իր պուկին կը փակէր: Բերկիւրի կերճը բռնուած, փակուած էր արդէն ու մինչեւ Պաղիտաղ ու քիչ մըն ալ դեռ անկէ անդին, երէկի շէն ճամբան, ամայքի մէջ, այսօրի իր մեռելութիւնը կը սգար: Վարսենիկի երկու աչքերը հեռաւոր ու մթամած հորիզոններուն ուղղուած, սարսափահար ու անձկակարօտ, կը սպասէին մէկու մը, որ սակայն կ'ուշանար գալու. յամեցումին իսկական պատճառները անծանօթ էին նորակազմ այս մտքին. ինչպէ՞ս խորհէր անիկա, թէ իր այնքան բարի հայրը գինքը հոտ մահուան խռովքին լքած ոճրագործի մը պէս՝ փութկոտ սլացեր է լեռներէն անդին. մանուկի իր վստահութիւնը, անդրգուշի համոզումի մը պէս, վերադարձի յոյսը կը ներշնչէր իրեն. բայց խաւարը թանձր էր ու լուրթիւնը անարեկիչ: Ճամբուն մօտիկ, քարի մը ետին, կծկուեցաւ մինչեւ լոյս, ու ցերեկուան մօտ, անօթութեան, տաքի ու ըզդըլիւիչ ծաղիկներու աղբեցութեանը տակ, արտակարգ թմբիր մը կը գրկէր անոր մարմինը ու անիկա, իրեն անծանօթ յուզումի մը մէջ, կը փակէր աչքերն աղուոր...:

* * *

Վանը վերադարձելու հրաման էր եկած վերստին
ռուս բանակին, եւ շատ չանցած, ճամբան նորէն կը
կենդանանար շարքերուն տակ ասպետական քողակնե-
րու, որոնք իրենց ձիերուն վրայ աշտարակուած՝ դէպի
Բեկրի Գալէ կ'արշաւէին:

* * *

Աղջիկը լքելէն վերջը Վ.ի ոտները բացուեցան
տաքնալով, ու անիկա նոյն օրն իսկ անցաւ Կէվրիշա-
մէն, Գանլը Տէրէն ու Գըզըլ Գայան, եւ գիշերեց Թէ-
մէնիսի կողքին, Անդրանիկի բանակին մօտերը: Յա-
ջորդ առտու կանուխ, արեւը տակաւին իր շրջանին քա-
ռորդը չըրած, անիկա Գըզըլ Տիգէ հասաւ, ու ասպա-
հովութեան այդ դօտին մէջ հանդիստ շունչ մը առաւ:
Ծանօթներ տեսաւ հոն, որոնց հետաքրքիր հարցում-
ներուն կողկողադին ձայնով մը պատասխանեց Թէ
Վարսենիկ, ճամբու ընթացքին, Թող տուած էր իր
ձեռքը, ու առանձնակի իր յառաջացումին մէջ կորսը-
ւած էր յանկարծ. իր բոլոր փնտռողները ասպարդին
էին մնացեր ու ինք ճարահատ՝ շարունակած էր իր
ճամբան...:

* * *

Ապահովութեան դօտին անդին, ինչպէս ամէնուն,
նոյնպէս եւ Վ.ի միտքը իր լրջութիւնը դտաւ ա'լ, ու ա-
նիկա, անսահման պէտքի մը պէս, կարօտն դդաց իր
լքուած զաւկին. ամէն անգամ, պղտիկներով բռնա-
ւորուած կառքի մը անցնիլն երբ կը տեսնէր, յոյսի մը
դողը կ'ապրէր պահիկ մը, ու արագալազ դնացքով մը
անոր մօտ երթալով՝ լաւ մը աչքէ կ'անցնէր մէջի փոք-
րիկները, իրեն ծանօթ մանուկներ չէին պակսեր այն
տեղ. բայց, ափսո՛ս, հազար ափսո՛ս, որ իր Վարսե-
նիկը չէր նշմարուեր հոն: Մտախռովքը տակաւ կը պա-
տէր գինքը. բայց յոյսի նշոյլ մը պղտիկ դեռ կը սնուց-
ուէր իր սրտին մէջ. ճամբէն հաւաքուած բոլոր փոք-
րիկները, իկտիւր մասնաւոր կայանի մը մէջ պիտի ղըր-

կուէին ու անկէ ծնողքներուն պիտի յանձնուէին: Ի՞նչ
երջանիկ պիտի դարձար Վ. ինքզինք, եթէ անգամ մը ձեռ-
քը տային իր Վարսենիկը, որպէ'սի ջերմ համբոյրնե-
րով պիտի ողողէր անոր մարմինը. իր ծոցը դրած քանի
մը տասնեակ թրքական ոսկիներով անոր քմահաճոյք-
ները պիտի դդուէր՝ շաքարեղէն, խաղալիք ու նոր հան-
դերձ պիտի առնէր անոր. եւ անգամ մըն ալ պիտի չը
զատուէր անկէ՝ վտանգը որքան ալ սպառնական ըլլար
եւ մահը՝ որքան ալ շօշափելի. իր ամբողջ կեանքը ա-
նոր համար ողջակէզ պիտի ընէր ա'լ. պիտի մեծցնէր,
հարս պիտի ընէր զայն, ու կեանքի իր վերջինքին՝ ա-
նով պիտի հրճուէր, միայն Թէ, ա'խ, գտնէր անգամ
մը. աշխարհ իրը պիտի ըլլար ու Վարսենիկը՝ երջանիկ.
անոր շուրջը պիտի ստեղծէր դրախտ մը, որուն մէջ ա-
նիկա իր վայելելիք հաճոյքովը արբիւ՛ պիտի մոռ-
նար ամբողջապէս հօրն անձնասիրական հակումներն
ու անոր իրեն հանդէպ տածած ոճրագործի զգացումնե-
րը, երանութեան պարտէզի մը մէջ անիկա փթթիլ պի-
տի տար անոր ու ամէնքը պիտի նախանձէին իրենց...
Վարդաշող այս երազներով անիկա կը պարուրէր իր
միտքը, ու ճամբու ամբողջ տաժանքը ա'լ մոռցած կը
դէլէր, կ'անցնէր ճամբորդները:

* * *

Ռուսական սահմանադրութիւն մինչեւ Օռկօֆ վայ-
րէջք մը կայ երկար, դարձգարծիկ, քարքարուտ ու
յողնեցուցիչ: Ճամբորդն այդ տաժանելի վայրէջքն ը-
րած ատեն, իզուր պուտիկ մը ջուր կը փնտռէ գէթ
շուրթները թրջելու: Օղը արտակարգօրէն ճնշիչ մթնո-
լորտ մըն է շիներ հոն ու բնութիւնը ծառի մը ճիւղն
իսկ շատ տեսեր է անոր. լերկ ամայութիւն մը անսահ-
ման, ուր անցորդներէ դատ ո'չ ոք կը նշմարուի ամառ
Թէ ձմեռ. թռչուններն իսկ, այդ ամայքին վրայէն, ա-
րագ թռիչք մը կ'ընեն ու կը փութան հանգչիլ իդդիւրի
ընդարձակ ու արգասաբեր դաշտերուն վրայ, օճապը-

տոյս այդ ճամբաներէն վար ջիղերն իրենց առածդակա-
նութիւնը կը կորսնցնեն կարծես ու մարդ կը զայրանայ
որ Օսկոֆի ծառերը նշմարելէ վերջն ալ տակաւին պէտք
է իջնէ ու իջնէ: Մտադրադ մարդուն համար, սակայն,
ժամանակը չուտ կ'անցնի ու ճամբան կը կարճի ինքնին.
այդպէս եղաւ նաեւ Վ. ի համար, որ Օսկոֆ հասնելէն
վերջը միայն անդրադարձաւ ծառաւի իր պապակին,
զոր յագեցնելու համար ստիպուած, կէս ժամուայ չափ
ճամբայ եւս քալեց մինչեւ մօտակայ ձորակը, որուն
մէջէն բաւական յտակ ջուր մը կը հոսէր, եւ որու եր-
կու եզերքը, խորտ ու բորտ քարերուն վրայ, դաղթա-
կանները տեղաւորուած հանդիստ կ'առնէին: Ծանօթ
բարեկամներ, ա'լ իրենց հանդրուանին մօտեցած, ա-
ւելի սիրով ու հետաքրքրութեամբ վերաբերուեցան ի-
րեն հանդէպ, ու անիկա՝ կուշտ ու կուռ ուտել խմելէ
յետոյ միայն մը առաւ կարճ, որուն ընթացքին իր վար-
սենիկը թեւերուն մէջ գրկած, աղուորիկ աղուորիկ
խաղալիքներ դնեց անոր, բայց յանկարծ յարձակեցան
քիւրտերը, խեցին Վարսենիկն իր դրկէն ու հագիւ թէ
դանկին ուղղուած հրացանը կը պայթէր երբ մէկէն բա-
ցաւ աչքերը ու դէպք որ ցնորական երազի մը խաբ-
կանքն ու սարսուռն է որ ապրած էր քունին մէջ:

Անիկա չսպասեց այլեւս աղօթարանը բացուելուն.
ու կէս գիշերը երկու ժամ անց՝ ճամբայ ելաւ ու տաքը
չկոխած մօտն հասաւ Իկտիրի, որմէ քիչ մը դըսով,
լայնածաւալ դաշտերուն վրայ, արեւուն կիզիչ ճառա-
գայթերուն տակ, պատսպարուելու է նստեր բաղդա-
հալածներու կարաւանը: Չայն կերակրելու համար նը-
պաստամատոյց մարմիններ հացաբարձ կառքեր կը
դրկեն, որոնց չուրջը սովալլուկ ամբոխը խոնուած՝ կը
պաղատի, կ'աղերսէ, կը պօռայ, կուլայ ու նզովք կը
կարդայ բաղդին գլխուն: Խոշոր խոշոր հացերը կառքին
վրայէն կը նետուին ամբոխին մէջ ու խող խողի. յաղ-
թանակը զօրաւորին է սակայն, աշխարհի ճակատա-

գիրն է այս. տկարներու, վեհերոտներու, պատուա-
խընդիրներու, կարգ ու կանոնի սիրահարներու լէզէօն
մը կայ բրդուճ մը հացի կարօտը քաշող, որ ստիպուած
է խլուած, տարուած ու քաղցրօրէն ճաշակուած հա-
ցերու հանդիսատեսը ըլլալ լոկ, մինչեւ որ յագենայ ու-
ժովը, ու կարգը — ո'վ գիտէ ե'րբ — իրեն դայ: Ա-
հաբեկող, սահմուկեցուցիչ, քստմենի աղէտը յանկար-
ծահաս՝ ժամանակ չէ տուեր կարգ ու կանոն դնելու նը-
պաստաբաշխ գործին մէջ. այդ իսկ պատճառով հա-
ցաբարձ կառքերը կը պարպուին մէկզմէկու ետեւէ ու
ժողովուրդին մեծագոյն մասը անօթի կը տանջուի
դեռ...:

Արդելիչ դօտի մը, առժամաբար մեծապէս կը սեղ-
մէր, կը կոտորակէր Իկտիրէն ներս մտնողներու քանա-
կը, բայց Վ. կերպով մը յաջողեցաւ ներս սարգիլ ան-
կէ ու դտաւ որ ծայրէ ի ծայր լեցուած էր արդէն քա-
ղաքը, որուն պղտիկ, աղտոտ, փոշեպատ ու հրապոյրէ
զուրկ փողոցները, մեծ քաղաքներու չքեղ պողոտա-
ներու պէս կենդանութիւն էին զգեցած եւ ու դեռի մէջ
երթեւեկող բազմութեան քայլերուն տակ: Փուռերէն
մէկ քանիները հոն բանակող զինուորներուն կը գոր-
ծէին, իսկ մնացածներն ալ բացարձակապէս անկարող
էին բաւականաչափ հաց հայթայթելու խեղճ փախստա-
կաններուն, որոնք ամառուայ այդ տօթին, փուռերու
սոջեւ գիղուած կ'սպասեն ու կ'սպասեն, ու շատ շատ
անդամ ալ, դատարի ձեռներով կ'երթան ետ՝ տխուր
դէմք մը ցոյց տալով հացին կարօտովը մաշող իրենց
փոքրիկներուն: Վ. դրամ ունէր սակայն, եւ մէկի տեղ
յաճախ մէկ քանի պատիկ վճարելով կարող կ'ըլլար
հարկ եղած ուտելիքը հայթայթել տուններէն եւ կամ
ճաշարաններէն:

* * *

Եկող փախստականները էջմիածին, Գանձակ, Ե-
րեւան ու Աղեքսանդրօփօլ կը զրկէին տակաւ ու դաղ-

Թականները խնամելու գործը սխիթեմի մը տակ կը զրուէր հետզհետէ. փախստականներու կարաւանը կը ցանցառանար կամաց կամաց ու եկեղեցիները՝ մէջ ընդ մէջ, հատիկ հատիկ յետամնացներ կ'ըլլային սոսկ: Վարսենիկը գտնելու յոյսը կը չքանար այլեւս ու մեռելութիւն մը անսահման կը չօքէր. Վ.ի սրտին վրայ: Կարաւանին ամբողջապէս դադար առնելէն վերջը մէկ շաբաթ եւս ըրաւ անիկա իր փնտռողներն հոս ու հոն եւ ա'լ ճարահատ՝ Թիֆլիս մեկնեցաւ:

* * *

Վասպուրականի շրջաններէն դուրս չելնող ու աչխարհ չտեսնող Վ.ի նման հոգիներուն համար հիացում մի արժանի քաղաք մըն է վառվռուն, կեանքոտ եւ ուրախ Թիֆլիսը, ուր սպորող անհատը դժուար թէ զգայ պատերազմին առթած տաքնապալի կացութիւնը. կեանքը իր սովորական ընթացքն ունի հոն ու նորեկին համար հազար հրապոյրներ, փորձանաւոր հազար թովքեր կան այդ տեղ. թատրոնական բեմերուն վրայ, ամէն իրիկուն սէրը կը խայտայ. ու պալերու ու սինէմաներու դռները կ'ոնակնուն վրայ բաց են մինչեւ երկու ժամ կէս գիշերը անց. Միւշթէհիտի թանձրաստուեր ծառերուն տակ, տոհմէն գինով զոյգեր ժամադրութի իրենց վայրկեանները կ'ապրին, ու դեռ իրենց որսը չգտած ֆնֆոյշ ճիւղներ Միխայէլովսկի պողոտային վրայ իրենց բաց կուրծքերու եւ յայրատ նայողութեան լոյսը կը պտտցնեն. Գերմանական արշաւանքը փոլոնական սահմաններէն ներս, ու Ռիկային ու Փէթրօկրատին սպառնացող վտանգը ու Մոսկուան յուզող խռովութիւնները տխրութեան եւ ոչ մէկ գիծ կը փոթեն կենսաւրախ այս քաղաքին վրայ, որուն փողոցներուն մէջ կը վխտան դեռ անհամար երիտասարդներ, զոր մարդ տեսնելով անկարելի է որ չհարցնէ ինքնին. — Իրա՞ւ պատերազմի մէջ է այս երկիրը. իրա՞ւ զինուորագրութիւնը պարտադրիչ է այս տեղ. իրա՞ւ փըր-

կանքի դրութիւնը գոյութիւն չունի հոս. այս ի՞նչքան զինուորացուներ ունի դեռ այս պետութիւնը. ոռոսական մարդահեղեղը անտեղիտալի է ու յորդ. զինուորներու լէգէոններովը օժտուող այս հսկայ կայսրութիւնը դժուար թէ պիտի պարտուի: Տարրերու բազմադանութեան ու սպաներու այլասերումին հանգամանքը կայ, սակայն, որ լրջօրէն խորհրդածել կուտայ վերլուծելու ընդունակ բոլոր ուղեղներուն, եւ սպառնանքէն կը մնայ պահուած թանձր մշտնի մը մէջ անթափանց...:

* * *

Անհամար հաճոյքներով օժտուող այդ քաղաքը, սակայն, դժոխք մը կը թուէր Վ.ին, որ հակառակ հայ տեղական թերթերուն մէջ ըրած յայտարարութիւններուն, դեռ չէր յաջողած գտնել հետք իր չքնաղ աղջկան, որուն պատկերը չէր հեռանար բնաւ իր աչքէն. խորապէս կ'ողբար հիմա, որ ինքն իր իսկ ձեռքերովը վտանգի անդունդն էր նետեր անմեղութեան այդ ողորմելի, որ դեռ մանուկ մը անգիտակից, պէտք ունէր եւ իրաւունք՝ վայելելու իր սէրն հայրական ու հոգածութիւնը ծնողքի. ապաշաւը, կճող խայթոցի մը պէս, իր հոգիին կը միտէր ու իրեն այնպէս կուգար թէ բորենիներու վոհմակ մը այդ փոքրիկ կոյսին պատիւը պատարագ էր ըրեր իր վայրագ կիրքին ու աղջկան կեանքը՝ պուտիկ պուտիկ քամուեր էր իրմէ. անոր քաղցրօրէն բարի նայուածքը իր բիւրերուն կ'ողողուէր ու ինք՝ անոր անմեղութենէն հալածական՝ ոճրագործի իր սարսուռները կը վերապրէր, իր սրտահատորի կեանքին դաւած ըլլալու զիտակցութիւնը Սիւփանայ սարին պէս կը ճնշէր իր կուրծքը ու չուրջի իրենն ամէն կարծես իր երեսին կը պօռային մարդոցմէ պահուած ու երկընքին միայն ծանօթ իր եղբունագործութիւնը անանուն: Կեանքը, զոր սպահոված էր հիմա, աննպատակ դեգերումի մը տպաւորութիւնը կը թողէր իր վրայ,

ու եսասէրի իր զգացումները լուծուեր, չքացեր էին իրեն համար անծանօթ նոր կերպարանափոխութեան մը մէջ. հաճելի պարտականութեան մը դիտակցութիւնը տարտամօրէն մարմին կ'առնէր իր հոգիին մէջ ու կեանքը թանկ արժեցնելու սրբազան զգացումը հետըհհետէ աւելի կը խորունկնար իր ներսը. յուսահատութիւնն ու լքումը տակաւ տեղի կուտային երանութեան մը, որ ոչ դոյն ունէր դեռ եւ ոչ անուն. աղջկան պատուի ու կեանքի ենթադրեալ վտանգը վրէժի մը ծարաւը կուտար իրեն այդ բորենիներուն հանդէպ, ու կուռի անընդունակ իր խառնուածքը ռազմի մը պապակով կը տոչորուէր այս անգամ. զէնք բռնելու կարող ու անձնազոհութեան ոգիով տարուող բոլոր իր աղգակից կամաւորները աստուածութեան շունչով օծուած հոգիներ կը թուէին իրեն ու ինք կը պղտիկնար, կը հալէր, կ'ոչընչանար այդ վեհութեանը առջեւ. անոնցմով շահուած հայ աղգային փառքին մէջ իր բաժին մը չունենալը իր եղբունադործութենէն աւելի մեծ նախատինք մը թուեցաւ իրեն. ու լեռներու կատարն, ու ձորերու յատակը, թշնամին հալածելու համար, անոնց կրած անհամար զրկանքներն ու անօթութեան եւ ծարաւի տաղնապները բաղձալի առաւելութիւններ նկատեց ինքը, եւ Անդրանիկներու, Քեռիներու, Վարդաններու, Դրօններու, Համազասպներու եւ Իշխաններու ուժեղ շունչին տակ վերանորոգուած գունդերուն մէջ անհատի իր դերը կատարելու որոշումը տուաւ: Այդ գիշեր հանգիստ քուն մը քնացաւ եւ զգաց որ Վարսենիկի ներող նայուածքը ուրախութեան մը ճառագայթով կը շողար:

* * *

Յաջորդ առաւօտ զինուորական շտապին ներկայացաւ ու անունը արձանագրել տալէ յետոյ Երեւան մեկնեցաւ: X.—ի գունդին մէջ տեղ մը տունն անոր ու անիկա հրացանն ուսին գնաց բանակին հետ, մաղթելով որ

վերստեղծուին Տիմաններ, ուր Անդրանիկի ռազմավարական հանձարն էր շողացեր եւ ուր հայկական արի գունդին փառապսակն էր կերտուեր:

* * *

Քանի մը շաբաթ վերջ, Վ.ի պատկան բանակը շարժման մէջ կը դրուէր դէպի Ոստան: Վախով ու տաժանքով կտրուած ճամբան բուռն վրէժխնդրութեամբ լեցուած էակներու քայլերուն տակ նոր կենդանութիւն մը կ'ստանար այս անգամ: Պաղիտաղի մօտերը Վ. իր մտախոռվքներն ունեցաւ նորէն. ճակատն ամպոտեցաւ. է՛հ, հայր էր վերջապէս. ի՞նչպէս մէկէն թաղէր իր յոյսերը բոլոր. աղջկան թողած վայրերէն էր որ կ'անցնէր հիմա. հոյն ու քարը, թուին ու ծաղիկը տեսակ մը ընտանութիւն ունէին այժմ Վ.ի համար. քայլերը դանդաղեցան ու ինք մոլորեցաւ քիչ մը այն տեղ. իր փնտռուածը սկսաւ քարերու ետին: Մութ էր այն ատեն, երբ ինք դաւաճանեց իր աղջկան: Ո՛վ գիտէ ո՞ր քարին ետեւն էր, որ ինք գործեց իր ոճրագործութիւնը, ի՞նչպէս, ա՛հ, ի՞նչպէս գտնէր հիմա նոյն տեղը, զիտէր որ աղջիկը չէր կրնար ապրած ըլլալ մինչեւ այդ ատեն, բայց ո՛վ գիտէ, թերեւս յաջողէր իրեն անոր դիակը գտնել. ա՛հ, ինչքա՛ն երջանիկ պիտի զգար ինքզինք եթէ կարենար գտնել անոր մարմինը. գիտէր, որ թռչունները փորած պիտի ըլլային անոր աչքերը ու որդերը՝ մկնաթափած անոր անդամները. ի՞նչ փոյթ սակայն, ինք պիտի ճանչնար զայն անոր հագուստէն ու իր սուրինով գերեզման մը փորելով անոր մէջ պիտի ամփոփէր աճիւնները. վրան պարզ քար մը պիտի դնէր ու Քիւրտին ձեռքը անցած չըլլալու հաւաստիքն իրեն ընկեր՝ հանգիստ սրտով պիտի մեկնէր կատարելու իր սրբազան պարտականութիւնը: Վայրկեանները կը սահէին, սակայն, բանակը կը հեռանար ու Վ.ի յուսախաբութիւնը իր զաղաթնակէտին կը հասնէր: Գունդը Պաղիտաղ պիտի անցնէր նոյն գիշերը. ճամբան որոշ

էր եւ Վ.ի համար դժուար չեղաւ հասնիլ իր ընկերներուն :

* * *

Վան վերադարձող գողաքները ճամբուն եղերքը վրռուող չքնաղ աղջկան մէջ խուսափելու մօտ շունչ մը նշմարելով՝ քիչ մը ջուր էին սրսկած անոր երեսին, ու զայն վերակենդանացնելով իրենց ձիերուն վրայ տա-
րած էին դիրքէ դիրք, իրենց բերնէն կտրած ու կուշտ ու կուռ կերակրած էին զայն եւ գիշերուան ցուրտին՝ իրենց ետփռնջաներուն մէջ տաքցուցած էին անոր մարմինը վատուծ․ թանկազին աւանդի մը պէս գուր-
գուրացած էին անոր վրայ ու իրենց սեփական կաշիէն աւելի անոր կեանքին պահպանման էին հոգ տարեր․ ի-
րենց կռիւներու ընթացքին՝ ամենաապահով փոսերուն մէջն էին զետեղեր զայն ու իրենց յառաջացումներու ժամանակ հետերնին էին վերցուցեր․ աղջկան լեզուն քաղցր էր եկած իրենց ու անոնք անսահման վիշտն ու-
նեցած էին զայն չլրնալ հասկնալու․ մինչեւ Վան տա-
րած էին դինքը ու փախչել չկրցող ու տակաւին հոն գտնուող ընտանիքներէն մէկուն յանձնած էին զայն, ինդրելով որ լաւ հոգ տանի անոր։ Վարսենիկ իրեն ծանօթ այդ ընտանիքին մէջ օտարութիւն չէր քաշեր երբէք, եւ մանուկի միաժողովեամբ մը կը պատմէր իր գլխուն եկածները, ուսանց գիտնալու թէ ատով հօր դատապարտութիւնն էր որ կը հռչակէր։

* * *

Մեռելներու աշխարհէն՝ անհունօրէն սիրուած է-
ալի մը վերադարձը անակնկալ՝ աննկարագրելի երա-
նութեամբ մը օծեց Վ.ի հութիւնը, երբ անիկա Վան
հասաւ ու Վարսենիկն իր բազուկներուն մէջ առած՝ ան-
սահման ուրախութեան եւ խորունկ ապաշաւի իր լացը
լացաւ անոր ոսկի ծամերով գլխուն վրայ: Կատարուած
խորդութիւնը զօրեղ հրաշքի մը թափն ունէր ուժ-
գին, եւ ասպետական ոգիով տողորուած բարի գողաք-

ներու վեհանձն ժեխոր՝ հմայք մը անտեղիտալի։ Սի-
րասուն զաւակը իր ծունկերուն վրայ էր հիմա. ինք
զայն երջանկացնելու պարտականութիւնը ունէր։ Կը
յիշէր այդ մասին ըրած իր որոշումները. բայց Մայր-
Հայաստանի սրտի խորքերէն արձակուած ճիչերն ա-
ղեկտուր՝ աւելի բարձր կը հնչէին իր ականջին։ Թոպա-
մահներու, աքսորուածներու ու կախուածներու վրէ-
ժի աղաղակը թունդ կը հանէր իր հոգին. բռնաբարու-
մէ նուաղած կոյսերու մօտ կիներ կը տեսնէր անիկա
արեան ճապաղաղիքի մէջ, որոնց արդանդէն սաղմնա-
յին մանուկներ պոկուած էին եաթաղանով. մայրերու
ստինքներէն կախ ծծկեր երախաներու փափուկ զան-
կերը ջախջախուած էին քարերուն վրայ. փոքրիկնե-
րու կայծկլտացող աչքերուն մէջ սուրիններ էին մըխ-
ուած, պեղուած երկարածիւղ փոսի մը եզերքը հարիւ-
րաւոր տղամարդկանց վիզերը կացինն էր կտրատեր, ու
պաղատող ու աղերսող ու լացող նայուածքներու հան-
դէպ կարեկցութիւնը քար էր կտրեր. անտարբերութիւ-
նը մեծագոյն ոճրագործութիւնը պիտի ըլլար այլեւս.

«Աղջկի՛կս, ըսաւ անիկա, ես քեզ նորէն պիտի թողում. մեր հայրենիքը պէտք ունի ինծի. օր պիտի դայ որ խելքդ տեղ պիտի ընէ, ու դուն պիտի զգաս այն վատութիւնը զոր գործեցի քեզ հանդէպ. յիշէ՛, սակայն, որ զղջումը տարբեր մարդ մը ըրաւ զիս եւ սորվեցայ զգալ այն տառապանքը, որ կ'ապրին քեզ նման պզտիկները Սիւրբիոյ անապատներուն մէջ. քեզ, Նրեւան, մօրաքրոջ մօտ պիտի զրկեմ. եթէ այլեւս չտեսնես զիս, մի՛ տխրիր ու գիտցիր որ այն բարի դո՛ղաքներուն պէս՝ քեզ նման փոքրիկներ ազատելու գործին զոհուեցայ ես: Տարակոյս չունիմ, որ այն ատեն պիտի ներես ինծի գիտակցաբար ու ատիկա իմ լաւագոյն վարձատրութիւնս պիտի ըլլայ»: Վարսենիկ բան մը չհասկցաւ այս խօսքերէն, թէեւ տարտամ տպաւորութիւն մը ունեցաւ անոնցմէ. բայց Վ. «յիշէ՛, Վարսե-

նիկ, յիշէ՛ որ հայրիկդ կամաւոր զնաց» ըսաւ անոր ու զայն տենդազին համբուրելէ վերջ ճամբու դրաւ դէպի Երեւան ու ետ իր գունդին դարձաւ:

Աղջկան կենդանութեամբ քաւուած Վ.ի եղբունահան քայլը վեհերոտ՝ արի խորհուրդներու մէջ կը լուծուէր, կը չքանար, կ'անհետէր խաղառ. արդար վրէժի մը պապակը՝ փոթորկացոյց ծովին պէս կը դալարուէր, կ'ուռէր, կը ծաւալէր ու փրփրակուտակ ալիքներու վերածուած՝ եռ կուգար հոգիին խորքը. նորօրինակ այս աւիւնը աշխուժի մը բոցը կ'արծարծէր անոր մէջ. ու անիկա անսովոր ուժգնութեամբ մը կը կտրէր լեռներն ու ձորերը վայրկեան առաջ թշնամիին հասնելու եւ կատաղի կռուի մը ընթացքին սուինին ծայրը խաղցընելու անոր խիտ շարքերուն մէջ: Մայր երկրին համար կեանքը պատարագելու անձնազոհի իր ըղձանքները ջերմեռանդի մը վերացումը կը շնորհէին իրեն ու անիկա խորապէս կը հաւատար, որ մշուշապատ լեռներէն անդին, աւետաբեր նոր ալիքի մը ճառագայթներն են, որ օծելու կուգան Հայութեան սրտերն յուսաբեկ: Մաղէրի մը գնդակը կրնար պատուել իր կուրծքը. ի՞նչ փոյթ, սակայն, բա՛ւ էր որ ինկող նահատակներու փառքերովը՝ ածիւնացած մոխիրներէն յառնէր նոր Հայաստան մը, դոր չէնցնելու փութային օտար ափունքներու վրայ դեռ չխորթացած ու յաւէտ անոր կարօտով մաշող բոլոր հոգիներն հարազատ:

1916

ՀԱՅՈՒ ՀՈԳԻ

Բողոքական համայնքի գլխաւորներէն էր Սահակ աղան: Կոկիկ դրամագլխի տէր վաճառական մը՝ որ կը յարգէր կառավարական պաշտօնեաները, եւ կը յարգուէր անոնցմէ: Քրիստոնէի կատարեալ տիպար մը՝ որուն աշխարհը ժողովարանի չորս պատերն էին առ հասարակ, եւ ընթերցանութեան գլխաւոր առարկան՝ աշխարհաբար Սուրբ Գիրքը՝ որմէ պղտիկ շեղում մը կ'ընէր սակայն ամէն հեղ, երբ, չաբաթը անդամ մը, Պօլսէն ժամանող թղթաբերով կը հասնէր իր Աւետաբերը: Տարիներով բաժանորդ եղած էր այդ թերթին ու խմորուած անոր բարի, հեղահամբոյր շունչովը: Քարոզչին բացակայութեանը՝ ինք կը լեցնէր բեմը: Ազգի, հայրենիքի, զէնքի եւ այլ նման գաղափարներ ո'չ իր միտքին կը բաղխէին եւ ոչ ալ ինք ըղեղ կը յոգնեցնէր ատոնց շուրջ: Յեղափոխութիւնը իր աչքին ունէր երեւոյթը օձի մը՝ որմէ կը սոսկար, կը սարսուռար, կը խուսափէր խելայեղ: Գաղտնի տուներու, խոր ներքնայարկերու մէջ համախմբուող անձինք տեսակ մը դիւային արարածներ էին իրեն համար, որոնք ստեղծուած էին կարծես վտանգելու հանրութեան խաղաղ կեանքը, եւ տիրող ազգին ատելութիւնն ու թշնամանքը գրդուելու հաւատարմօրէն հպատակ տարրերու հանդէպ:

Ինք զգուշաւոր մըն էր բառին իսկական առումովը, եւ այդպէս ալ մնաց նոյնիսկ սահմանադրութենէն յետոյ, երբ կուսակցութիւններ հրապարակային ժողովներ կը սարքէին եւ բեմերէն լուսաբանութիւններ կ'ընծայէին օրուան հրատապ հարցերուն շուրջ: Սահակ ա-

ղան ինքնամոխի մարդը մնաց շարունակ, եւ օր մը օրանց չմասնակցեցաւ այդ կարգի ժողովներու եւ հանդէսներու՝ որոնք, ապագային, կրնային աղէտ մը պայթեցնել իր գլխուն: Աւետաբերը պէտք եղած տեղեկութիւնները կուտար արդէն եւ թեւ կ'առնէր մինչեւ հոն, ուր գտնուիլ ներելի էր յաշտ կառավարութեան եւ ի վառս Աստուծոյ: Ատկէ աւելին ո'չ ինքը պէտք ունէր եւ ոչ ալ իրենները:

* * *

1915ի ամառն էր: Տարուան մը ճամբայ կտրած էր արդէն համաշխարհային պատերազմը, եւ Թուրքը, արտաքին թշնամիներու հարուածներուն տակ խեղացնոր, Հայերու վրայ կը թափէր իր ցասումը: Սահակ աղայի գտնուած քաղաքը, Մ...-ն ալ, ի հարկէ, անմասն չէր կրնար մնալ այդ ցասումէն:

Գիւրաւ ընկճուելիք քաղաք մը չէր, սակայն, Մ...ը: Փոքր Ասիոյ ամենէն նշանաւոր քաղաքներէն մէկն էր այն՝ որպէս կեդրոն լուսաւորութեան եւ վառարան յեղափոխութեան: Քիչ հայ տուններ կային առանց զէնքի: Կառավարութիւնը գիտակ էր այս իրողութեան, եւ դիմադրութեան մը ուժգին կասկածը կ'ահաբեկէր զինքը:

Գայմազամ Իպրահիմ պէյին հնարամտութեանը թողուած էր Հայերն ընկճելու խնդիրը. եւ իրօք ալ, պղտիկ աղուէն մը չէր անիկա: Գիշերուան մը տքնութիւնը բաւական եղաւ իրեն համար յղանալ լիակատար ծրագիր մը՝ որուն հետեւելով պիտի կրնար յառաջացնել ակնկալուած արդիւնքը: Ու առաւօտ կանուխ, արշալոյսը հաղիւ բացուած, կանչեց ոստիկանապետը, եւ հրամայեց, առանց ժամանակ կորսնցնելու, երկերիկու ոստիկան զրկել քաղքին ծանօթ յեղափոխական հինգ պետերուն տուները, եւ հարկեցուցիչ պատճառ մը պատրուակելով, ոստիկանատուն առաջնորդել զանոնք, մէկըմէկէ գաղտնի: Ոստիկանները յաջողած էին

անոնցմէ չորսը իրենց տուները գտնել, եւ խաբելով խաբխրելով ոստիկանատուն բերել, բայց մէկը, Միհրանը, տուն եկած չէր նոյն գիշեր, եւ վերջէն փնտրուած ըլլալն իմացած, ու գլխուն գալիքը գուշակած ըլլալով՝ ալ չէր երեւցած:

* * *

Յեղափոխական պետերու այսպէս անաղմուկ ձերբակալութիւնը մեծ յաջողութիւն մըն էր անշուշտ, բայց զէնքերու ուրուականը՝ խաւարչտին գիշերուան մը պէս, կը սարսէր գայմազամին էութիւնը: Պէտք էր ղինաթափ ընել ժողովուրդը. բայց ի՞նչպէս շարժելու էր որ անախորժութիւն չպատահէր, եւ ծրագիրը ի գլուխ հանուէր միեւնոյն ատեն: Յանկարծական խուզարկութիւններ կրնային արթնցնել ժողովուրդին կասկածը եւ յուսահատի իր պայքարը մղել տալ անոր, ու ասիկա կրնար իրապէս սուղի նստիլ կառավարութեան: «Անուշ լեզուն օձն իր ծակէն կը հանէ» ըսուած է, եւ աղուխաբարոյները ամենէն աւելի գիտակ են այս ճշմարտութեան: Կրնար վրիպիլ բռնի ուժը, եւ յառաջացնել ձախողանք մը, որով կնքուած ըլլար գայմազամին ճակատագիրը: Չարերուն նախադասումը աւելի նուաղ կը խաբէ զիրենք, եւ Իպրահիմ պէյ պղտիկ շարագործ մը չէր: Անիկա գիտէր իր ընկելը:

Լուսաւորչական ու Բողոքական համայնքներէն մէկ մէկ հոգի կանչեց, քահանան ու քարոզիչը, եւ խնդրեց անոնցմէ, որ իրբեւ կրօնական պետեր, յորդորեն ժողովուրդը բերել յանձնել զէնքերը, ճանչցուիլ հաւատարիմ՝ կառավարութեան եւ աղատուիլ վերահաս աղէտներէ:

Ա' յնքան անուշ խօսեցաւ գայմազամը, ա' յնքան բարեկամական, որ քահանան ու քարոզիչը հազար կըտոր եղան իրենց սրտագին շնորհակալութիւնները մատուցանելու. յետոյ, ուրախ ուրախ, կառավարական չէնքերէն դուրս եկան, եւ նոյն օրն իսկ, առանց վայր-

կեան կորսնցնելու, տունէ տուն, եւ խանութէ խանութ պտտելով իրենց պատգամները որոտացին հաստատ համողութի եւ կատարեալ վստահութեան շեշտերով: Ամբողջ երկու շաբաթ, եկեղեցիին խորանէն, եւ ժողովարանին բեմէն ուրիշ բան չլսուեցաւ այլ միայն յորդոր՝ զինաթափութեան, դովեստ՝ բարեխնամ կառավարութեան, եւ երախտադիտութիւն՝ բարեացակամ գայմադամին:

Ու ժողովուրդը ունկնդրեց անոնց, հաւատաց, հըպատակեցաւ, եւ մասունքի պէս պահած իր զէնքերը, առանց պուտ մը արցունքի, տարաւ յանձնեց կառավարութեան:

Այսպէ՛ս է անդեկ ժողովուրդը. տեսակ մը ամբոխ՝ որ վախէն կը բռնուի, ու տգիտութեան, խելացնորութեան մէջ կը թաղուի: Տարիներու ջանքովը կառուցուած ջիղը՝ կրօնականի մը անուշ, համողիկ խօսքերուն տակ կը քայքայուի, եւ անջիղ, անկորով ստրուկը կը յառնէ մոխիրներէն: Սխալ հասկեցուած, սխալ մեկնաբանուած, մեղկացնող կրօնքի մը նուիրականութիւնը կ'ընկճէ ամբոխը, ու մարդիկ կամովին կը սիրեն խարուիլ, չտեսնելու համար իսկական վտանգը, եւ աչքերնին կը դոցեն՝ ասլրելու համար երջանիկ եւ անհոգ: Ո՞վ պիտի վերակոչէր անոնց՝ վատնուած աշխատանքը, դոհարեցուած կեանքը, զէնքին հանգէտ տածուած գուրդուրանքը: Ուժ մըն է ամբոխը՝ որ չըմբռներ, չի հասկնար, չի վերլուծեր, չի հեռատեսեր, այլ կը շարժի, կը քշուի, կը մղուի, կը գործէ:

* * *

Գայմադամին վերջին քայլն ալ յաջողած էր ուրեմն: Ա՛լ չէր վախնար ինք ժողովուրդէն: Անդէն ժողովուրդը, կրակ ու բոց ալ ըլլայ, չի կրնար գիմադրել զէնքի ուժին: Յաղթանակը կը ժպտէր ուրեմն իրեն: Բայց որոշ կասկած մը կը չարչրկէր, կը լլկէր դեռ իր միտքը: Միհրանը երեւան չէր ելած տակաւին, եւ

ո՛չ ալ իր զէնքը յանձնած: Պէտք էր ամէն ջանք թափել ձեռք ձգելու համար այդ խիղախ երիտասարդը՝ որ միեւնոյն ատեն նշանածն էր գեղանի հայուհիի մը: Գայմադամը տեսած էր այդ գեղուհին հայ մեծաւորներէն մէկուն յարկին մէջ եւ վառուած՝ անոր աչքերուն բոցէն: Ներկայ անիշխանական շրջանը ամէն իրաւունք կուտար իրեն՝ ցուցադրելու իր խենչը գաղանաբարոյութիւնը, եւ իր լպիրշ շրթներով պղծելու անմեղ, չքնաղ աղջկան մը կուսութիւնը: Ամենէն հեշտին բանն էր այժմ դայդ՝ ընել, բայց ի՞նչպէս համարձակիլ առնել այդ քայլը, առանց մէջտեղէն վերցնելու Միհրանը:

Չէ՛, իր մտադրութիւնը գործադրելէ, եւ կամ նոյնխակ այդ մասին ակնարկութիւն մը ընելէ առաջ, պէտք էր ձեռք ձգել Սիրանուշին նշանածը. այլապէս, հազարգլխանի փորձանքի մը նման, անիկա անպայման կը թունաւորէր իր երջանկութիւնը: Հայ յեղափոխականը հրաշագործ էակ մըն է, որմէ կ'ահարեկի չարածին ուղեղը: Միհրանը մինակ էր այժմ թերեւս, միս միշակ, բայց չէ՞ որ զէնք ունէր դեռ, սուր ու դաշոյնի ձեռք կը զարնէր: Ո՞վ գիտէ թէ օր մը, սեւ գիշերուան մը մէջ, իր ննջասենեակի պատուհանէն, եւ կամ ձեղունին անտես, աներեւոյթ մէկ ձեղքուածքէն գնդակ մը պիտի չսուրար ծակելու իր գանկը եւ դուրս թափելու իր ուղեղը. ո՞վ գիտէ թէ իրեն անծանօթ հազար ու մէկ միջոցներով, խոր քունի մէջ խուկացած մէկ պահուն, վրէժխնդիր դաշոյն մը պիտի չմխուէր իր կողորդը, եւ կամ խոշոր, հսկայ կացին մը չճգմէր, չը ջախջախէր իր հրէշածին գլուխը:

Այսպէ՛ս կասկածոտ են միշտ ալ վատերը: Մինչեւ հիմալուան իր առած քայլը ընդհանրական բնոյթ կը կրէր, եւ յետոյ, դեռ ոեւէ մէկուն մաղին դպած ալ չէր: Յեղափոխական ծանօթ չորս զէմքերը արգելանքի տակ առած էր միայն. հետեւաբար, վախնալու ուրոշ պատճառ մը չունէր: Բայց իր ծրագիրը կ'իսկատար

կը մնար դեռ: Գիտնայիք, ինչքան ահուայ կը կրճտեցընէր Միհրանին հանդէսը, երբ միտք կը բերէր Սիրանուշը, այդ փափուկ, կաթնաթոյր աղջիկը: Այդ էգը իր գերին եղած պիտի ըլլար այժմ, իր թեւերուն մէջ, իր զգայութիւններուն ենթական, եթէ միայն ան միւսը, անոր նշանածը, բաղդին քմահաճ մէկ կարգադրութեամբը, ձեռքէ փախած չըլլար:

Ի՞նչ ընէր, փնտռել տար զինքը, բայց ատիկա կրնար հեռացնել զայն քաղաքէն, եւ այդ ատեն, սարսափին ուրուակիւնը՝ դամոկլեան սուրի մը հանդոյն՝ մշտնջենապէս կախուած պիտի մնար իր գլխուն վերեւ:

Չէ՛, խստութիւնով չէր կրնար գլուխ ելնել այս յեղափոխականներուն հետ: Անուշ լեզուն միայն կրնար գործ մը տեսնել: Նախ այդ պէտք էր փորձել, եւ անոր վրիպումէն վերջն էր միայն, որ այլ միջոցներու վրայ պիտի արժէր միտք յղենքնել:

* * *

Միհրանին մօրեղբայրն էր Սահակ աղան, եւ Միհրան իր մօրեղբոր թուլամորթութիւնը, ազգային խնդիրներու հանդէպ անոր ունեցած անտարբերութիւնը դատապարտելով հանդերձ, կը յարգէր անոր բարի մարդու շիտակութիւնը: Գիտէր որ սուտ չէր խօսիր այն, եւ մէկու մըն ալ չարիքը չէր ուզեր: Գայմաղամը անգիտակ չէր Սահակ աղայի՝ ընդհանուրէն վայելած այս կերպ յարգանքին: Ուստի, իր մօտը կանչեց զայն եւ ըսաւ.—

«Սահակ աղա, գիտես որ ես Հայերը շատ կը սիրեմ, եւ կը տեսնես որ իմ քաղաքիս մէջ ցարդ մէկու մը քիթն իսկ չարիւնեցաւ: Կեդրոնէն հրաման եկած էր ինձ, հաւաքել զէնքերը եւ ձերբակալել յեղափոխական ծանօթ հինգ պետերը: Հրամանը գրեթէ գործադրուած է ամբողջապէս, միայն Միհրանը, քու քեռորդիդ կը մնայ դուրսը: Եթէ քու, Միհրանին, անոր տնեցիներուն, եւ այս քաղքի Հայերուն բարիքը կ'ուզես, պէտք

է որ Միհրանը գտնես, եւ համոզես որ յանձնուի: Ուես պսակիս, եւ հօրս գերեզմանին վրայ երդում կ'ընեմ թէ ոեւէ վնաս պիտի չհասնի իրեն: Զինքը բանտարկել ալ պիտի չտամ, այլ քու խաբէրդ համար զէնքերը ստանալէս յետոյ, ազատ պիտի արձակեմ զայն եւ իր միւս ընկերները: Այսչափ մը բան ընել անհրաժեշտ է, որպէսզի ես ալ կարենամ հաղորդել Բարձրագոյն Դրան թէ հրամանը գործադրուած է, եւ ձերբակալուողները իրենց զէնքերը յանձնած, եւ կատարեալ հպատակութեան երդում տուած ըլլալով ազատ թողուած են:

«Ուստի, լուր ձգէ անոնց տունը — անոնք անոր ուր ըլլալը կը գիտնան անշուշտ — որ գայ քեզ տեսնէ, եւ իր գալէն յետոյ, ինձ ալ լուր ղրկէ որ ես ալ գամ ու երկուքս մէկ համոզենք զինքը, եւ այս փորձանքը — վերէն եկող հրամանը — վանենք մեր գլխէն»:

Մահակ աղան, միամիտ մարդ, հաւատաց զայմագամին խօսքերուն, եւ նոյն օրն իսկ թախանձագին խնդրեց Միհրանի տնեցիներէն, որ անպատճառ իրենցը հանդիպի մէկ մը, ըսելիք ունի:

Տնեցիներ հաղորդեցին լուրը Միհրանին, եւ Միհրան, մօրեղբոր խօսքերուն վստահելով հանդերձ, սպասեց մօտաւորապէս չարաթ մը: Եւ օր մըն ալ, կէս գիշերուան մօտ, երբ փողոցները այլեւս ամայացած էին ամբողջապէս, եւ անձրեւոտ երկինքը, թանձր խաւարի մը մէջ մթնցուցած էր բովանդակ տիեզերքը, անիկա, վերէն վար զինուած, մօրեղբոր տունը առաւ շունչը:

Ծռռան զայն վեր հրամցնելէ յետոյ, լուր տուաւ իր տիրոջ, որ պատուիրեց անոր՝ անմիջապէս իմաց տալ զայմագամին. եւ ինքը՝ վերարկուն հաղնէլէ յետոյ, Միհրանին քով ելաւ:

Անոնք քանի մը ըոպէ հաղիւ տեսակցած էին մէկ-դմէկու հետ, երբ յանկարծ, չորս ոստիկաններ՝ ներս մտնելով, յարձակեցան Միհրանին վրայ, բռնեցին

դայն, չղթայեցին եւ գինաթափ ընելէ յետոյ անկիւնը ձգեցին:

Գայմադամը այս անարիւն յաջողութենէն խելայեղ, նոյն վայրկենին իսկ բերել տուաւ Սիրանոյշը, եւ հակառակ անոր հաղար ու մէկ ընդգլխութիւններուն, դայն բռնի իր բազուկներուն մէջ առած՝ մտաւ Սահակ աղայի սենեակէն ներս, եւ Միհրանին դէմ կանգնելով ոռնաց:—

«Ձե՛ս յանձնուիր, հա՞... կառավարութեան քթին կը խնդաս, եւ կը կարծես թէ մարդ չի կրնար ձեռք տալ քեզի եւ քու նշանածիդ: Տե՛ս, ահա այսպէ՛ս կը տիրանան այս հուրիին»:

Մինչեւ այն ատեն Միհրանի զայրացմամբ եւ արհամարհանքով ողողուն դէմքը փոխուեցաւ, գունաթափուեցաւ յանկարծ, եւ աչքերէն արցունքի կաթիլներ այտերէն վար սահելով թրջեցին գետինը:

Ոստիկաններէն երկուքը բանտ տարին Միհրանը, իսկ միւս երկուքն ալ Սիրանոյշը առնելով, հետեւեցան գայմադամին, մինչեւ անոր տունը:

* * *

Սահակ աղան ա՛լ անկողին չդարձաւ այն գիշեր: Գարացած մնաց կեցած տեղը: Բարի մարդու իր հաւատքը կը խախտէր այժմ, եւ գայմադամին լրբութիւնը՝ դայն սքողող ծածկոյթներէն մերկացած՝ կը տանջէր, կը տառապեցնէր զինքը: «Ո՛րպիսի ստորին ստաբօս մըն է եղեր այս մարդը, ի՞նչքան քծնող կեղծաւոր մը, ո՛րքան անոսոյս սրիկայ մը» կ'ըսէր Սահակ աղան ինքնիրեն, ու կը ցաւէր, դառնօրէն կը ցաւէր որ ինք, առանց գիտնալու, միամիտ դործիք մը եղած էր այս անշահ չարագործին ձեռքը:

Իր աչքերէն չէր հեռանար բնաւ գաղանի մը թաթերուն մէջ պրկուած գեղանի կոյսի մը անմեղ, տկար նայուածքը, որուն ի տես, բուն իսկ իր տէրը, իր հուժկու, արի տէրը, միամիտ մեղսակցի մը անդիտակից

մատնութեամբը, չղթայուած, կապուած, կաշկանդուած, կուլար անգոր մանուկի մը պէս...: Օ՛հ, այդ արցունքը... անգորութեան, գերութեան, բան մը չը կրնալ ընելու գիտակցութեան արցունքը՝ որ կ'այրէր կոպերը, եւ ամօթի մը զգացումովը կը տոչորէր ենթական: Իրաւունք ունենալ, եւ միեւնոյն ատեն զգալ ուժը բռնեցքիդ մէջ՝ ճղմելու, ջախջախելու, յօշոտելու դէմք իր ակռաները ցցող գաղանը, եւ միեւնոյն ատեն, պղտիկ մանկան մը պէս, անգոր, անգոր, անգոր ըլլալ ձկոյթի իսկ շարժելու...: Ա՛հ, ինչո՞ւ պատճառ եղած ըլլար ինքը՝ որ իր քեռորդին, Միհրանը, ազատ լեռները, անսահման դաշտերը թողլով դար, եւ բանտըւած թռչունի մը հանգոյն՝ իր դաւաճանուած ճաւատագիրը սգար...:

Ո՛հ, այդ արցունքը, յեղափոխականի, կտրիճի, կռնակը քարին չբերուողի արցունքը՝ որ կ'իյնար ու կը թրջէր իր յարկին տախտակամածը: Աստուած իմ, հրա՛ջ մը այս գիշեր, հրա՛ջ մը, որ քակուին չղթաները, բացուին բանտին դռները, ու վրէժխնդիր ձեռքեր երթան սեղմել կոկորդը անոր՝ որ իրը չէլած կոյսի մը թարմ մարմինին բոյրովը կը գինովնայ այժմ: Ի՛նչ անդուծ են այս անիծեալ ազգին պաշտօնեաները, Աստուած իմ, ի՛նչ անդուծ են, որ արցունքներու հանդէպ կը քրքջան եւ դիւային հեղնութեամբ մը կը ծիծաղին: Լացող գեղեցկութիւն մըն էր Միհրանին դէմքը՝ որ տեսակ մը սրտառուչ բան ունէր իրեն մէջ: Բանաստեղծութիւն մըն էր այդ արցունքը՝ որուն մէջ յայտնապէս սէրը եւ դայն պաշտպանելու աւաղելի անգորութիւնը կը պահուէին: Չըսուած, չարտայայտուած վշտին լեզուն էր այդ արցունքը՝ որ կենդանի սրտերէն յուսահատ՝ կուգար շարժել շուրջի անշունչ իրերը: Վէրք մը, խորունկ վէրք մը կար այժմ բացուած յեղափոխականի կուրծքին ներքեւ, եւ արցունքը՝ բուժելու անկարող՝ կ'իջնէր ամոքել դայն: Անգոր վրէժ-

խընդրութեան մը կայծն էր որ կը բորբոքէր այդ ան-
գայտ, անդօր, տկար հեղուկին մէջ, եւ Սահակ աղան
կը զգար, կ'ըմբռնէր այդ ճշմարտութիւնը: Բայց ի՞նչ
կրնար ընել ինքը. չէ՞ որ անխոհեմ ունէ շարժում ա-
ւելի գէշին կրնար առաջնորդել ձերբակալուողներուն
բաղդը...:

Գիշերը կը յառաջանար սակայն, եւ արշալոյսը
ծայր տալ կը սկսէր: Ա՛խ, ի՞նչ պիտի ըսէին վաղը իր
ծանօթները, ո՛րքան պիտի մեղադրէին զինքը, ի՞նչ ը-
սէր, ի՞նչպէս հասկցնէր անոնց՝ իր անգիտութիւնը, իր
տաղանապը, իր ապաշաւը:

Լուսցած էր: Անձրեւոտ գիշերէն յետոյ, ամառ-
ուան արեւը կը շողար այժմ: Սահակ աղան դուրս ելած
չէր դեռ սենեակէն: Կինն էր որ առաջին անգամ ներս
մտաւ, եւ սթափեցուց զայն իր թմրութենէն:

Տեսնէի՞ք, ո՛րքան տոգոյն էր ան, ո՛րքան յոգնած,
ո՛րքան ուժասպառ: Օրն իրեն համար չէր այլեւս: Աչ-
քերը կը մթնէին, դուրսը կը դառնար, ձեռքերը՝ դոր-
ծելու անտրամադիր՝ կ'իյնային սեղանին վրայ: Առա-
ջին անգամն էր որ այսպիսի վիճակի մը կ'ենթարկուէր:

— Ո՛հ, այդ արցունքը, կնի՛կ, ապառաժի պէս
հզօր, սարի պէս տոկուն այդ մարդուն արցունքը, եթէ
տեսնէիր... Ու մտածել որ ես էի պատճառը, ե՛ս, ե՛ս,
ե՛ս...:

Ա՛լ չկրցաւ շարունակել խօսքը. բան մը կ'այրէր
կոկորդը, եւ հեկեկալով բաղձոցին վրայ ինկաւ նուա-
ղած:

* * *

Առաւօտուն տեղահանութիւնը սկսած էր արդէն,
փողոցներուն մէջ տիրող լացն ու աղաղակը կը գէշին
կ'անցնէին ամէն սահման: Դիւային ծրագրի մը ամբող-
ջական գործադրութիւնը նո՛ր էր որ իրականանալու
ճամբուն մէջ կը դրուէր: Գացին անոնք, եւ ո՛չ ոք ի-
մացաւ անոնց ճակատագիրը:

* * *

Գայմադամը խղճաց մէկ քանի Հայերու, մէկ եր-
կու անջիղ, անվնաս Հայերու, եւ դանոնք իր մօտ կան-
չելով յանձնարարեց անոնց՝ դաւանիլ մահմետական
կրօնքը, փաթթել ճերմակը՝ գլխնուն, եւ ապահով շա-
րունակել կեանքը՝ իրենց տուներէն ներս: Համակեր-
պեցան կանչուողները, որոնցմէ մէկն էր նաեւ Սահակ
աղան, որ առանց գիտնալու, խելակորոյս անձի մը նը-
ման ըրաւ, ինչ որ ըրին ուրիշները:

* * *

Այդ օրն ալ իրիկուն եղաւ, մութը նորէն պատեց
երկիրը, եւ Սահակ աղան՝ անկողնին մէջ պառկած՝
մէկ կողմէն միւսը կը դառնար քիչ մը հանգիստ, քիչ
մը կաղդոյր գտնելու համար:

Ի՞նչ օրեր են ասոնք, Աստուած իմ, ի՞նչ օրեր,
կը մտածէր ան, եւ հոգեկան մէկ տաղանապէն չազա-
սած, ուրչ տաղնապի մը մէջ կը գտնէր ինքզինք:

Տարիներ տարիներով Աւետարան կարդալ, Սուրբ
Գիրքով սնանիլ, Քրիստոսով երդնուլ, եւ այսպէս, մէկ
վայրկեանէն միւսը, նետուիլ մահմետականութեան ծո-
ցը: Ա՛հ, ինչքան ազնիւ էր իր քեռորդին Միհրանը՝ որ
յեղափոխականի իր հաւատքին մէջ անխախտ, կ'ար-
համարէր յանձնուիլ, եւ իրա՛ւ ալ զինաթափ չպիտի
ըլլար բնաւ, եթէ երբէք չար բաղդը, ա՛յնպէս, անա-
կընկալօրէն չկաշկանդէր զինքը:

Դաւանափոխութիւն... նախ որ սրտանց եղած
բան մը չէր անիկա եւ յետոյ ի՞նչ ընէր, կեանքը կը սիր-
ուէր միշտ ալ: Աստուած գիտէր որ ինք քրիստոնեայ է
ներքնապէս, ու յետոյ, երբ պատերազմը վերջանար, ե-
թէ սանկ քիչ մը կամքի ազատութիւն տիրէր, ինք նո-
րէն իր նախկին հաւատքին պիտի դառնար: Բայց կաս-
կած մը, չարագուշակ, սեւաբախ կասկած մը կը տան-
ջէր զինքը: Ի՞նչ պիտի ըլլար իր բաղդը, եթէ երբէք,
պատերազմը վերջանալէն առաջ, իր այս ներկայ դա-

ւանանքին մէջ, մեռնէր յանկարծ... Ո՛հ, այս մտածումը կը սարսէր զինքը, եւ ինք՝ դողէ մը բռնուածի պէս՝ կը սարսռար:

Կ'արժէ՞ր իրապէս ա'յսքան ուրացում սա' կեանքին համար, որուն դարանակալ կը սպասէ մահը եւ ուր, ուշ կամ կանուխ, պիտի ընկճէ դայն անսպասան: Ինչո՞ւ չէնալ, չցցուիլ այժմէն բոլոր անարդարութիւններուն դէմ, եւ սլաքարողի մը ուժեղ հաւատքովը նետուիլ մահուան դիրկը... Սիրելիներու ժպիտը կայ սա-կայն, յետոյ անոնց խեղճուկ, որբունի նայուածքը՝ որ կեանքին կը կապէ մեզ: Պզտիկ հոգիներուն դործը չէ արհամարհել կեանքը: Զայդ ընելու համար, ամենէն աւելի անձնագոհութեան ու բուռն հայրենասիրութեան ոգիով վառուած պէտք է ըլլայ մարդ... բաւական ճամբայ կայ դեռ կտրելիք դէպի այդ...:

Լուսոյ դէմ, մտածումները հանդիստ թողուցին զինք քիչ մը. բայց անիկա՝ պզտիկ մրափ մը առնելէ յետոյ՝ բացաւ աչքերը: Կինն էր որ արթնցուցած էր զինքը, մինչ անիկա՝ իր խռովայոյզ քունին մէջ նա-խորդ գիշերուան երեւոյթներն երազելով՝ կը ճչար — Միհրա՛ն, Միհրա՛ն, ե'ս էի, ե'ս էի, ե'ս էի:

* * *

Գայմազամը իր ահնկալած վերաբերութիւնը չգըտաւ Սիրանուշին մէջ: Իր միակ սիրոյն հաւատարիմ այս հայուհին՝ հոգիին բովանդակ թափովը կ'ատէր սա դադանը, սա հրէշը՝ որուն շրթները կը լորձունքոտէին, ու աչքերը կը խռորնային գերզգայութեան վայրկեաններուն: Գայմազամը ի զո՛ւր նախ փաղաքած էր դայն, եւ յետոյ՝ սպառնացած անոր: Անիկա նոյն անդրդուե-լի ապառաժը մնացած էր:

«Պէ՛տք է դասը տալ այս սառ աղջկան, կ'ըսէր ինք-նիրեն գայմազամը, պէ՛տք է գերուհի մը նկատել դայն այլեւս, եւ իր մէջէն մի անգամ ընդ միշտ հանել նշա-նածին շուրջ սնուցած իր յոյսը:»

* * *

Ուրբաթ էր այն օրը, քէյֆի օր, եւ գայմազամը խնճոյքի հրաւիրած էր մէկ քանի բարձրաստիճան պաշ-տօնեաներն ու իրեն մօտիկ բարեկամներէն ոմանք, ուրոնց մէջն էր նաեւ Սահակ աղան:

Ճաշը լմնցած էր արդէն, ու գլուխները մասամբ քէյֆ եղած՝ երբ գայմազամը հրամայեց ներս բերել Սիրանուշը եւ ստիպել որ պարէ անիկա: Աղջիկը մեր-ժեց կատարել այդ հրամանը: Խարազանի հարուածնե-րուն տակ ընկճուեցաւ անոր մարմինը, եւ Սահակ աղան տեսաւ որ ա'յնքան առոյգ, ա'յնքան առողջ այդ աղջի-կը՝ քանի մը օրուան մէջ, հալեր էր, հատեր: Մեղ-րամոմէ պուպրիկ մըն էր ան այժմ, գուրկ գոյնէ ու կենսունակութենէ, ու մարդակերպ հրէշներ սիրտ կ'ը-նէին դեռ ստիպելու որ պարէ անիկա:

Սահակ աղա այս խորհրդածութեանց մէջ ընկըղ-մած էր, երբ գայմազամը աչքով նշան մը ըրաւ, ու-րուն վրայ, երկու սպասաւորներ՝ վարագոյրի մը ծայ-րերէն բռնած՝ ներս մտան սենեակէն, ու կեցան հան-դիսականներուն դէմը: Այս երեւոյթը, ինչպէս բոլորին նոյնպէս եւ Սահակ աղային, ուշադրութիւնը գրաւեց:

Բաժակները նորէն լեցուեցան, եւ գայմազամը՝ դաւաթը ձեռքը բռնած՝ ոտքի կեցաւ. իրեն հետեւեցան բոլոր հանդիսականները. անիկա խորհրդաւոր ձայ-նով մը ըսաւ.—

«Վարագոյրը բացուած ատեն, խմենք այս դաւա-թը այն յաջողութեանը համար, որ այժմ թաքնուած է անոր ետին»:

Գայմազամին ձեռացի մէկ նշանին վրայ, վերցը-ւեցաւ վարագոյրը, եւ տեսնուեցաւ որ հինգ գլուխներ՝ իրենց մարմիններէն անջատուելով՝ բերուած, շար-ուած էին հոն քովէ քով: Ծանօթ հինգ յեղափոխական-ներու գլուխներն էին անոնք, որոնց մէջ ամենէն յատ-կանշականն էր Միհրանինը՝ որուն աչքերը չէին փակ-

ուած: Դիպուածի մը արդիւնքն էր արդեօք այդ, թէ մասնաւոր քմահաճոյքի մը, ո՞վ գիտէ: Հանդիսականները պաղարիւնութեամբ ու տեսակ մըն ալ հրճուանքով դիտեցին այս տեսարանը, ու մինչ կը պատրաստուէին պարպել բաժակները, յանկարծ սարսուռ մը եկաւ Սահակ աղային վրայ, տեսակ մը դող՝ զոր չկրցաւ զսպել, ու թոյլ տուաւ որ ձեռքի դաւաթը գետին իյնայ ու փշուր փշուր ըլլայ: Սիրանուշ՝ որ մինչեւ այն ատեն երեսը պատին դարձուցած ըլլալով՝ ոչինչ նշմարած էր, այս ձայնէն սթափելով ետեւը դարձաւ յանկարծ, ու գլուխները տեսնելով փակեց աչքերը, եւ անդդայ՝ ինկաւ տախտակամածին վրայ:

Սպասաւորները սենեակէն դուրս քաշեցին դայն եւ գլուխներն առնելով հեռացան:

Գայմադամը Սահակ աղային մօտենալով՝ ջանաց մխիթարել զայն:

«Մի՛ վախնար, ո՛րեւէ վտանգ չկայ անոնցմէ, ամէնուն ալ բանը բուսեր է: Քիչ վերջ կ'երթաս հանդիստ կ'ընես, անհո՛գ եղիր»:

* * *

Սահակ աղան իր տունն էր այժմ: Ի՞նչպէս եկած էր, ի՞նչպէս շիտակ գտած էր ճամբան՝ ինքն ալ չէր գիտեր: Կը յիշէր միայն որ ներս մտած ատեն, կինը դիմաւորած էր զինքը ու հաղորդած իրեն թէ ծառան, նոյն օր հիւրանոցը մաքրած ատեն, պղտիկ ատրճանակ մը գտած էր բազմոցին վրայ: Ի՞նչպէս եկած էր այդ ատրճանակը հող — Միհրանին վրայէ՞ն ինկած էր արդեօք, ոստկաննե՞րը մոռցած էին զայն հոն, դայմադամը ձգած էր Սահակ աղային հաւատարմութիւնը փորձելու համար, թէ ծառայինն էր, որ ժամանակին յանձնած չէր, եւ այժմ ալ չկրնալով տեղ մը պարտըկել զայն, կ'ուզէր այս կերպով նետել վրայէն. ո՛չ ոք գիտցաւ, եւ ո՛չ ոք կրցաւ մեկնաբանել զայդ: Ի՞նչ պէտք էր ընէր այժմ Սահակ աղան, յանձնէր՝ չսլիտի

հաւատային իրեն, եւ պիտի ըսէին թէ ինք անհաւատարիմ եղած էր, եւ այժմ՝ վերջին սարսափը կրելէն յետոյ էր որ ստիպուած՝ կը յանձնէր. չյանձնէր՝ գուցէ զինք փորձելու համար ձգուած ըլլար հոն...: Ո՞վ գիտէ, թերեւս Աստուած զրկած էր զայն՝ մեծ չարագործ մը վերցնելու աշխարհէն... ա՛հ, այդ չարագործը... կեղծաւոր, նենգամիտ... կուսապիղծ մարդասպան այդ դադանը... մա՞րդ է այդ, բանականութիւն ունի, խի՞ղճ ունի, դո՞ւթ ունի... փոթորիկն մէջ ոռնացող դայլը նուազ անողոր է քան այդ եղեռնագործը: Դժո՞խք... բայց նոյն ինքն դժոխքն է այս: Պէ՛տք է քանդել, պէ՛տք է քանդել այդ դժոխքը: Չարն զգետնելով կը հարթուի դրախտի ճամբան:

Հա՛յ եմ... հապա սա ճերմա՞կը՝ որ ճակտիս վրայ անարդանքի մը պէս կը խարանուի... հայ եմ... ու մինչ իմ ազգակիցներս կ'անճիտուին, ես հոս, սա՛ լըկտիներուն հետ կը նստիմ կ'ենեմ: Պէ՛տք է, պէ՛տք է դիտցնեմ թէ հայ եմ ես, եւ եթէ հայու պէս չապրեցայ, գիտեմ մեռնիլ հայու պէս...:

Անջատուած գլուխին այդ աչքերը, մահուան մէջ բաց մնացած, լոյսէ, կենդանութենէ, ժպիտէ, սէրէ զուրկ այդ աչքերը շատ բան կը խօսին սրտիս: Անոր ամբողջ հոգին էր թաղուած անոնց մէջ: Ատելութեան, արհամարհանքի, վրէժի ոգին՝ որ այժմ կը բոցաւառէ զիս ա՛յնքան:

Ճակատագի՛ր... ի՞նչ անիմաստ բառ է այս, որ հնարած են մարդիկ խաբելու համար ինքզինքնին: Սըխալ շարժում մը, անխորհուրդ արարք մը՝ կը յառաջացնէ անակնկալ, անախորժ արդիւնքներ, եւ մարդկութիւնը ճակատագիր անուամբ կ'որակէ զանոնք: Ո՞վ կ'ըսէ թէ Միհրանին ճակատագրուած էր ա՛յսպէս անարդօրէն խոշտանդուիլ, եթէ երբէք ես չկանչէի զայն տունս, ու լուր չտայի գայմադամին, այդ անիծապարտ, ստորին արարածին: Ո՞վ կ'ըսէ թէ երէկի

չքնաղ աղջիկը այսօրուան մեղրամոմէ պուպրիկը պիտի դառնար, եթէ իմ անխորհուրդ մէկ շարժումս չըլլար... Ե՛ս կերտեցի այդ ճակատագիրը, եւ ե՛ս պէտք է որ քաւեմ զայն այժմ:

Ունեցածդ ուրիշը վայլէ, հարստութիւնդ ուրիշը մոխէ, զէնքերդ ուրիշը կրէ, ու այս րսուի ճակատագիր հէ՞... Մէկը պառկի անկողին, ու միւսը քրքջայ այդ դիակին վրայ ու մէկ մը չգտնուի պոռալու այդ անամթութիւնը՝ հեղինակին ճակտին... Ե՛ս պիտի ընեմ զայդ:

Բայց բան մը կայ, որ կը չոքի կուրծքիս, որ կը չլթայէ ձեռներս, որ կը սեղմէ կողորդս... Ի՞նչ չուան է այս՝ որ կանցնի ահաւասիկ վիզս, ու կը պրկէ, կը պրկէ զայն անխնայ... Ո՛ւհ, սարսափն է այդ գիտեմ, մահուան սարսափը՝ որ կ'ահաբեկէ զիս, ու կը ցրուէ բոլոր լաւագոյն մտածութիւններս... Ի՞նչ չուեմ է այս, դահլիճս է արդեօք որ կը մօտենայ ինծի... մութ է դուրսը... հովն է որ կ'աղմկէ շուրջս... լուռ է սիրտըս, լուռ՝ ինչպէս մահը: Բայց կողորդս կը պրկուի տակաւին... գիտեմ, անկենդան դիակ մըն ալ ես պիտի ըլլամ վաղը, ու ա՛լ պիտի չըլլայ այն եսս՝ որ այժմ կը խոկայ, կը ծրագրէ, կը սարսռայ այսպէս... Ա՛լ պիտի չըլլայ... ա՛լ պիտի չխօսիմ... ա՛լ պիտի չերգեմ... ա՛լ անոնց ձայնը պիտի չլսեմ... ա՛լ պիտի չողջագուրեմ զանոնք... Ո՛ւհ, սոսկալի է այս. չէ՛, պիտի ապրիմ, պէ՛տք է որ ապրիմ...: Հասկա աչքե՞րը... հասկա արցո՞ւնքը... հասկա արի՞ւնը... հասկա աղջկան մեռելի դո՞յնը... հասկա ճակատագրե՞րը... հասկա ատրճանա՞կը ու զայն զրկող Աստծոյն կա՞մքը...:

Ո՛հ, վաղն իսկ դայմադամին պաշտօնատեղին պիտի երթամ ես, եւ աթոռ մը առնելով ճիշդ իր դիմացը պիտի նստիմ, ու ատրճանակս ճակտին ուղղելով պիտի կրակեմ... այսպէ՛ս հանդիսաւոր կերպով պիտի

սպաննեմ զայն, ու ճերմակը գլխէս հանելով պիտի նետեմ գետնին վրայ ու ըսեմ. «Սպաննեցէ՛ք զիս, Հա՛յ եմ ես»:

Ա՛լ հիմա կրնամ հանգիստ զգալ ինքզինքս: Գրպանիս մէջն է այժմ վրիժառու ատրճանակը. ա՛յս է որ առանձինն պիտի կատարէ հաղար անդէն մարդերու ընել չկրցածը:

Առաջին անգամն է որ ատրճանակ ձեռքս կ'առնեմ իրաւ, բայց գիտեմ որ ահա սա բլթակը քաշելով է որ կը սուրայ գնդակը... զգո՛յշ, մատս չմօտենայ այժմ անոր, մինչեւ վաղը, մինչեւ հանգիսաւոր վայրկեանը, երբ գնդակը սուրալով դուրս պիտի բերէ մարդակերպ զաղանի մը ըղեղը:

* * *

Առաւօտը լուսցաւ: Արեւն իր ոսկին ցանեց դաշտերուն մէջ: Կեանքն սկսաւ իր սովորական ընթացքը:

Սահակ աղան, առանց բառ մը խսկ ըսելու իրեննեւուն, ստուերի մը պէս դուրս սահեցաւ տունէն:

Գլուխը կը դառնար, աչքերը կը մթաղնէին, ծունկերը կը կթռտէին, տեսակ մը աներեւոյթ էակ կը չոքէր կուրծքին, շունչը դժուարաւ դուրս կ'ելնէր կողորդէն, անցնող դարձողները չէին գրաւեր իր ուշադրութիւնը, մէկ երկուքին բարեւը միայն կրցաւ առնել, եւ տեսաւ որ կը դողար ձայնը: Արտակարգ յուզում մը սարսած էր իր ջղային դրութիւնը: Նոր կերպարանափոխութիւն մըն էր այս, անօրինակ, անսովոր կերպարանափոխութիւն մը՝ որ տիրած էր իր ամբողջ էութեանը:

Պահ մը ետ դառնալ մտածեց. վարանեցաւ, շուարեցաւ, կեցաւ. բայց անօրինակ, անծանօթ, անանուն ուժ մը յառաջ մղեց զինքը:

Կառավարութեան շէնքէն ներս, երկրորդ յարկը տանող սանդուղներուն առջեւ, տկարութիւն մը եկաւ

վրան, տեսակ մը ապաշաւ, որուն սակայն յաջորդեց զօրաւոր հաստատամտութիւն մը՝ որ քաջութիւն տրւաւ իրեն՝ մօտենալ դուռին, ու զայն բանալով ներս մտնել սովորական պաղարիւնութեամբ:

Գայմադամը աթոռ մը հրամցուց անոր՝ իրեն մօտ: Սահակ աղան նստաւ: Սկզբի մէկ քանի բոպէներուն մէջ պահեց իր պաղարիւնութիւնը, բայց վերջէն ո՛չ իրեն եղած հարցումները կըրցաւ ըմբռնել եւ ո՛չ ալ կըրցաւ անդրադառնալ իր տուած պատասխաններուն:

Մէ՛կ տիրական խորհուրդ միայն ունէր ինքը — գայմադամին դէմն անցնիլ, եւ ա՛յնպէս մը պարպել որ չվրիպի դնդակը:

Սահակ աղային սարէն ձորէն տուած պատասխանները ա՛յն համոզումը դոյացուցին գայմադամին միտքին մէջ, թէ անիկա նախորդ գիշերուայ տպաւորութեան տակ կ'ապրի դեռ:

«Գնա՛ քիչ մը հանդիստ ըրէ, Սահակ աղա» դիտել տուաւ գայմադամը:

«Երթա՛մ հա՛» ըսաւ Սահակ աղան, եւ հանդիպակաց պատկերը դիտելու պատրուակով՝ գայմադամին դէմը անցաւ: Հետզհետէ աւելի ճշդեց իր դիրքը, մինչեւ որ համոզուեցաւ թէ դադանին դէմն էր իրապէս, եւ դնդակը կընար ուղղակի ջախջախել հրէշին գանկը: Գայմադամին դարձուց երեսը, եւ ատրճանակը գըրպանէն հանելով քաշեց բլթակը: Պո՛ւմ... սրացաւ գընդակը, եւ ատրճանակը վար ինկաւ անոր անհաստատ, դողդեղուն ձեռներէն: Վրիպած էր նշանը, եւ գայմադամը կատղած՝ կ'ոռնար բարձրագոյն — «Ջախջախեցէ՛ք այդ անհաւատին գանկը»:

Հրացաններուն կոթերը կ'իջնէին անոր գլխուն վըրայ, մինչ անիկա՝ իր հազիւ բացուող ալուաներուն մէջէն կ'աղաղակէր. —

«Օ՛րս, ի՛նչ լաւ է այս, Աստուած իմ, ի՛նչ լաւ է որ Հայու պէս կը մեռնիմ»...:

Զ Ո Ղ Ը

Աւելի քան տասնեակ մը տարիներ անցեր են անկէ ասդին, յորմէ հետէ տեսայ ես տիկին Երանուհին — գեղեցկութեան մը դիմագծերը կրող այն կինը՝ որ գեղներ, հալեր, հիւժեր էր գրեթէ: Աղուորութիւն մը ըլլալու սահմանուած այդ էակը կ'ապրէր այլուրութիւն մը, տարտամ, բացակայ երազ մը, ուրուականներու, չար ոգիներու յաճախանք մը՝ որ գութդ կը շարժէր:

Զոհ մըն էր այն, զոհը կոտորածին՝ որ թաթառին պէս մեծցաւ եւ ուրադանին պէս ծաւալեցաւ ամբողջ Հայաստանի վրայ: Տառապանքէն, վախէն, սէրէն, աւամայ ոճիրէն ցնորած մը, խելադարած մը՝ որ մինչեւ յիմարանոցն էր նետուեր, ու կ'ապրէր անոնց հետ որ շուքերնուն հետ կը խաղային, աննպատակ, անկեանք նայուածքներ կ'ուղղէին ծառերուն, թռչուններուն, անցորդներուն ու քեզի, անճաճ ծիծաղներ կը շռայլէին, կուլային, խնդուքէ կը մարէին եւ անվերջ կը խօսէին հա կը խօսէին: Խեղճ հոգիներ, որոնց մէջ ուղեղը հազարաւոր յոյզեր կը ծնէր, եւ որոնց մէջ բանականութիւնը կը բացակայէր սակայն: Ո՛վ գիտէ ո՛ր պիտի յուսախաբուութիւններու, յաւէտ գգուըած բայց չիրականացած երազներու, նիւթական թշուառութեան, անճառելի ախտաժէտութեան, չըսուած վըշտերու, խաբուած սէրերու նոխաղներն էին ասոնք, որ այսպէս իրարու մօտ հաւաքուած, մէկտեղուած, կ'ապրէին մէկգմէկէ անջատ եւ իրարու անհաղորդ:

Ամառ օր մը, յիմարանոցին պարտէզին մէջն էր որ հանդիպեցայ իրեն: Ան, տապէն հալածական, իր ընկերներու հետ միասին ծառերու շուքին էր բերուեր,

ես՝ անբնականութիւններու հետաքրքիր՝ դացեր էի տեսնել այն հողիները՝ որոնք ամենէն խորթ դաւալներն էին ծներ բաղդին:

Ու դէմս էր այն, խոտին վրայ, ա'յնքան մեղմիկ, ա'յնքան անուշ, ա'յնքան բնական իր նայուածքով, որ պահ մը տարուեցայ խորհելու թէ մի' դուցէ չար նախանձի մը, թիւր մեկնաբանութեան մը եւ կամ բժըշկական սխալ փորձարկութեան մը զոհն եղած ըլլայ այն, եւ ես այս մասին ինձ ընկերացող բժիշկին հարց ուղղելու վրայ էի, երբ հիւադնապահ մը մօտենալով բաներ մը փսիսաց անոր ականջին: Բժիշկը մէկ երկու բոպէի համար ինձմէ ներողութիւն խնդրելով մեկնեցաւ: Անիկա մէկ քանի քայլ առած էր արդէն, երբ ես, չգիտեմ ի'նչպէս, թերեւս ակամայ, թերեւս անգիտօրէն եւ կամ թերեւս ժամանակն սպաննելու մտադրութեամբ, սիկառէթ մը հանեցի եւ լուցիկն քաշելով դայն վառեցի: Հաղիւ թէ սակայն լուցիկն բոց առած էր, երբ դէմս կեցող այդ անմեղունակ, բարի, խոհական նայուածքով տիկինը փոռեցաւ գետինը, հողին վրայ եւ սխալ փետտել մաղերը, պատռտել հագուստներն ու խելայեղ ճիւղերով աղմկել բոլորտիքը:

Բժիշկը ետ դարձաւ անմիջապէս, ու սղաղատադին եղանակով մը, հեւալով, հեւքտալով. — «Մի', մի' քաշեր սիկառէ, վա'ր ձգէ խնդրեմ, ոտքիդ տա'կը առ դայն, տրորէ'»:

Սիրայօժար կատարեցի խնդիրքը: Բժիշկը այդ տիկնոջ քով գալով գուրգուրաց անոր վրայ, ու յետոյ երկու հիւանդապահ կանչելով դայն իր խուցը դրկեց եւ ինձ դառնալով յարեց. — «Զը գիտնալով ըրիք զիտեմ, բայց շատ գէշ էր վերջապէս: Յանցանքը իմս էր սակայն, պէտք էր որ ամէն պարագայի տակ զգուշացընէի կանխաւ»:

Եւ իմ հետաքրքրութեանս վրայ հետեւեալ պատմութիւնն ըրաւ ինձ անիկա. —

Դ. քաղաքէն է այս կինը, Տիրատուրեաններու նշանաւոր գերդաստանէն: Տասնեւմէկ տարի է որ այս չէնքին մէջն է, եւ երբ եւ իցէ ճրագի լոյս չեն տեսած իրեն աչքերը: Զինք հոս բերողները, իր պատմութիւնն ընելէ յետոյ, ըսին նաեւ թէ երեկոները, ճրագն երբ վառի, անիկա կ'սկսի ճչալ ու փետտել մաղերը: Յիմարութեան տեսակը ծանօթ էր այլեւս մեզի, եւ մենք առանձնացուցինք դայն սղաղիկ խուց մը՝ ուր մութին մէջ կը փակուի ամբողջ գիշերը, եւ առաւօտուն կատարելապէս լուսնալէ յետոյ միայն, կը բացուի իր խցիկին դուռը՝ ուրկէ դուրս գալով կ'սկսի չըրջադայիլ պարտէզին մէջ, երբ պարզ է օդը:

Բացարձակապէս արգիլուած է ծխել չէնքէն ներս. բայց կ'երեւի թէ դուք ուշադրութիւն չգարձուցիք դժբանք վրայ դրուած այդ պատուէրին, այլապէս, վըստահ եմ որ սիրով պիտի հպատակէիք: Այս տասնեւմէկ տարուան մէջ, առաջին անգամն ըլլալով, դուք էիք որ ծխելու փորձ ըրիք անոր ներկայութեանը, եւ լուցիկին բոցովն ու սիկառէթին կրակովն ու ծուխովը պատճառ եղաք որ անիկա անգամ մըն ալ ասլէր իր չարչարադին օրերը...:

Տասը տասնեւմէկ տարի առաջ, ինչի շարժումն Ուրբաթ օրը, առաւօտ կանուխ, մարդիկ հաղիւ թէ բացած էին իրենց աչքերը օրուան լոյսին, երբ շուներն ոռնալ սկսան ամէն դիէ: Անօրինակ խուժան մը, փողոցներուն մէջ խոնուած, սպառնական աղաղակներով կը լեցնէր միջոցը: Յանկարծ հրացան մը պայթեցաւ, յետոյ երկուք, յետոյ երեք... մարդիկ ականջ տուին դողահար, ու աւելի եւս կծկուեցան իրենց անկողին մէջ: Հրդեհի աղղարարութիւն է խորհեցան շատերը, բայց հարուածները բազմացան երթալով: Այս կնոջ տնեցիներն ալ արթնցան ամբողջ: Յուզում մըն է ըսկըսաւ: Չէ', հրդեհի աղղարարութիւն էր կրնար ըլլալ, երեք հրացանէն աւելի պարպուած էր: Ծխախոտ

փախցնողներու եւ դէտերու արիւնհանգի կռիւ մըն է թերեւս որ կրնայ շուտով վերջ գտնել կը տրամադրանէր յոյսին կառչելու ընդունակ անոնց միտքը... Բայց պայթիւնները չէին դադարեր, եւ խորհուրդները, վայրկեան առ վայրկեան, կը դառնային աւելի չարաւարտ-շակ, աւելի ահաւոր: Հեռաւոր թաղերու մէջ սկսուած վայրագ դործողութեան մը արձագանգը բերանէ բերան տարածուեցաւ, ծաւալեցաւ, մեծցաւ ու գրկեց ամէնը: Կոտորած... կոտորած... ու մարդիկ կը փախչէին դողնդուղ ու խելայեղ...:

Վեց հոգի էին Երանուհիինց տան մէջ. իր երկու եղբայրները, ամուսինը եւ տասներեք ու տասներեք մէկ տարեկան երկու մանչ զաւակները. վեց հոգի, լեղապատառ, շուարուն վեց ստուերներ՝ որ կը յաճէին սենեակէ սենեակ, ուշադիր՝ եկող կայծերուն, լսող աղաղակներուն, տրուած մեկնաբանութիւններուն եւ արիւնի պէս կարմիր լուրերուն: Վեց հոգի էին, վեց անկամ, անջիղ էակներ՝ զոր վախը մինչեւ մառանին յարակից մութ տունը վարեց:

Արեւի լոյսէն յաւէտ դուրի, անպատուհան, խոնաւ, խաւարչտին խուց մըն էր այն՝ որ ո՛վ գիտէ ո՞ր չար դադանին վախէն տան նախահայրերը շինած աւանդ ձգած էին որդիէ որդի. տեսակ մը գերեզման՝ ուր ողջ մեռելներ պէտք էր իրենց դողը ապրէին, մինչեւ որ, յարուցեալ Յիսուսին պէս, նորէն լոյսին բանային իրենց աչքերը: Ու հիմա հոն էին անոնք ամէնը, հոն, այդ խցիկին մէջ, որուն դուռը հաղիւ իր մէջ մարդու մը իրանն առնելու չափով շինուած պղտիկ բոլորակ մ'էր, որ պատին գոյնովը ներկուած, անոր հետ կը շփոթուէր: Հոս էին, դուրսի աղաղակներէն հեռու այս վայրին մէջ, եւ սակայն վախը, աւելի տարափոխիկ քան ժանտախտը, աւելի տիրական քան բանականութիւնը, կը վարակէր ամէնը ու կը հպատակեցնէր իրեն: Անծանօթին, անորոշին, մահուան սարսուռն էր որ կը տի-

րապետէր ամէն ուրեք: Ամէն տուն անիծեալ էր այլեւս, ամէն յարկ՝ նդովեալ. ու հոս, այս խցիկին մէջ կարծես օձեր էին բոյն դրեր. օձեր պատերուն վրայ, օձեր առաստաղին վրայ, օձեր յատակին վրայ, օձեր ոտներու տակ որ դուռնին կը ցցէին, կը մերձենային շնչաւոր էակներուն, կը պլլուէին անոնց մէջքերուն, ու տակաւ անոնց վզերէն վեր բարձրանալով կը սեղմէին անոնց կողորդը... Սարսափահար այս հոգիներուն ալանջները մէկ աղաղակ միայն կը լսէին. — Մահ՝ որ դաժանօրէն արտասանուած վճիռը մը պէս կը չոքէր անոնց կուրծքերուն վրայ: Դռներէն դուրս, ու դռներէն ներս, տանիքներուն վրայ ու առաստաղներէն վար մահ կը ծորէր. անօրինակ, սովորական մահերէն աւելի դաժան մահ մը՝ զոր կը մերժէր ըմբռնել Երանուհի եւ իր ընկերակիցներու ըզեղը: Ո՞ր անձանօթ երկինքն էր որ կը զրկէր այս դժնէտեսիլ հարուածը՝ որ մահ էր, բայց մահուան հանդարտութիւնը չունէր, որ մարմինը կը հնձէր, որ ներկայ էր ամենուրեք ու կ'սպառնար ամենուն:

Քիչ մը ժամանակ յետոյ, Երանուհիինց փողոցին մէջն ալ ձայները շատցան: Ամբոխն էր որ մերձեցած էր Երանուհիինց տանը, որուն դուռը, կացինի հարուածներուն տակ, դողաց, դողդաղաց եւ չռա՛խք խորտակուեցաւ ինքն իր վրայ: Ներս խուժեց ամբոխը: Սանդղամատերը դողալ սկսան թալանողներու ծանր ոտներուն տակ. պահարանները քանդուեցան եւ տունը դատարկուեցաւ ամբողջապէս: Կացինի միակ հարուած մը ջախջախեց նաեւ մառանին դուռը, եւ ոճրագործ ոտներ, անոր սեմերէն ներս, եկան ամբողջացնել քանդուած իրենց դործը:

Բարակ պատ մըն էր միայն այժմ որ մէկզմէկէ կը բաժնէր ոճրագործներն ու զոհերը՝ որոնք յստակօրէն կը լսէին անոնց ոռնոցները, եւ մահուան դալուկն ըզեցած՝ ոչ իսկ ձայն մը, շշուկ մը, շարժում մը կ'ը-

նէին խցիկէն ներս: Ծունջն իսկ զգուշութեամբ կուտային եւ կ'առնէին, վախճալով որ մի գուցէ ոճրածարաւ դադանի մը սուր մէկ ականջը լսէ հեւքն իրենց բերնին ու գայ մութին մէջ խեղդել իրենց կոկորդը...

Ու վայրկեանները դարերու պէս կ'երկարէին: Ապրելու բաղձանքն ու մահուան ուրուականը ամենէն անողորմ պայքարն էր որ կը մղէին մութին մէջ սողացող այս սրտերէն ներս: Իրենցմէ ոտք մը անդին, կարասները կը խորտակուէին փշուր փշուր, եւ մառանը, ցամքած աղբիւրին պէս, իր դատարկութիւնը կը սղար:

Քանի մը վայրկեան յետոյ լուեց ամէն ինչ: Այլ ձայն չկար: Ոճրախանձ ամբօխը՝ կատաղութենէն մոլեղնած ծովուն նման՝ յորդած էր իր ալիերէն անդին, խորտակած էր անդրժողիւղեայ ժայռերն եւ այժմ ետ, դէպի իր սահմանները կը քաշուէր նորէն: Ապրելու յոյսը նորէն կ'սկսէր վերածաղկիլ Երանուհիի եւ իւրայիններու սրտին մէջ, եւ անոնք հոգեւէն կը բաղձային անգամ մըն ալ տեսնել լոյսը, դուրսի արեւը՝ որմէ տարիներով զրկուած էին կարծես:

Կէս օր էր արդէն, եւ միւսգլինը, մօտակայ մինարէթին դադաթէն, յաղթական Ալլահին եւ պարտեալ Աստուծոյն աւետիսը կը պատգամէր մարդարէի հաւատացեալներուն: Աղէտին վախճա՞նն էր արդեօք այս, թէ նոր հրաւէր մը՝ քաղաքն աւելի եւս աւերակօրէն փռելու արեւին տակ, — այս հարցն էր որ ամենէն աւելի կ'ըրաղեցնէր այժմ մութ խուցին մէջ ասպաստանողներու միտքը, եւ Երանուհիի մեծ եղբայրը, զայդ լուծելու բռն տենչէն մղուած, որոշեց դուրս նետուիլ եւ դադտաղովի արագ նայուածք մը նետել քաղաքին վրայ: Մինչեւ մառանին դուռն հաղիւ հասած էր սահայն, երբ ձայներ լսելով ետ վաղեց արագ եւ նորէն խուցը մտաւ: Քիւրտ Հիւսէյին պէյն եւ իր մարդիկն էին որ եկած էին քար քարի վրայ չթողուլ այս շէնքին մէջ: Անոնցմէ մէկը նշմարած էր ստուերի մը անց-

քը եւ հեւ ի հեւ մառանը փութացած էր. իրեն հետեւած էին նաեւ իր միւս ընկերները: Այժմ փնտռուողն էր որ սկսած էր մութ մառանին չորս կողմը: Ամէն տեղ խուզարկուած էր, ամէն ծակ ու ծուկ նայուած, բայց ոչինչ նշմարուած էր: Մարդոցմէ ոմանք վեր վազած էին, պրպտած ամէն անկիւն եւ վար իջած նորէն:

«Պէ՛տք է գտնել, պէ՛տք է գտնել անպայման» կ'աղաղակէր Հիւսէյին պէյ՝ որուն ատելութիւնը չափազանց բռն էր Երանուհիի ամուսնոյն, վարդան աղային հանդէպ, որմէ հարիւր ոսկիի մօտ ապրանք դրնած էր երկու տարիի չափ առաջ, եւ ձգձգելով ուղած էր կոկորդն անցնել պարտքը: Վարդան դատ բացած էր, եւ պահանջքին մեծագոյն մասը դատաւորներուն կաշառք տալով յաջողած էր յաղթական դուրս գալ: Պէյը զայրացած էր իր կրած այս պարտութենէն եւ այժմ որ պատեհութիւնը ներկայացած էր, եկած էր լուծելու իր վրէժը: Նախորդ օր ուրիշ քաղաք մը թալանի դացած ըլլալուն ուշ իմացած էր այս տեղի կոտորածին լուրը, եւ քիչ մը ուշ հասած: Քաղաք ժամանելէն անմիջապէս յետոյ վարդանին խանութը դիմած էր եւ զայն հրդեհուած գտնելով անոր տունը եկած էր զինք ձեռք ձգելու հաստատ որոշումով:

«Պէ՛տք է գտնել, պէ՛տք է գտնել զայն» կը գոչէր պէյը, եւ այս աղաղակը, չարագուշակ ոռնոցի մը պէս կ'երկարէր խուցի մութին մէջ եւ սարսուռով կը համակէր կամքէ, ջիղէ, դիմադրական բնաղէ դուրի այս վեց մարդակերպ ստուերները՝ որոնց ակունները իրարու կը բաղիւէին, եւ որոնք՝ դատաւորին ներկայութեանը գտնուող ոճրագործին պէս՝ կը դողբողային:

Պէյը վեր ելաւ եւ յուսահատ՝ մառանը դարձաւ նորէն: Ստուերն հոն էր նշմարուած եւ յետին ճիւղերն հոն պէտք էր որ դորձադրուէին:

Դիւային խորհուրդ մը փոթորկեց անոր գանկը, եւ անիկա կայծակէ դարնուածի պէս, ոռնաց յանկարծ —

«Կրակեցէ՛ք դէպի առիքը... դէպի աջ պատը... դէպի ձախ...» եւ հրացաններու բոմբիւնին հետ լըսուեցաւ մարդկային սուր ճիչ մը: Դէպի ձախ պատը կը բակուած զնդակներէն մին Երանուհիին փոքրիկ որդիին ականջը քերելով անցած էր, եւ անիկա վախնալով եւ ինքզինք վիրաւորուած կարծելով աղաղակ բարձրացուցած էր: Գաղտնիքը երեւան ելած էր այժմ: Մատնւած էին:

Տասնեակ մը կացիններու հարուածներուն տակ պատը կը դողդղար, կը կքէր, եւ յետոյ կը խորտակուէր ամբողջապէս... Պահարանը բացուած էր արդէն, եւ Երանուհին ու իրենները Հիւսէյին պէյի առջեւն էին, դունատ՝ ինչպէս մեղրամոմը, խեղճ՝ որպէս մուրացիկը:

* * *

«Պզտիկներս, ամուսինս, եղբայրներս, չնո՛րհք» կ'աղերսէր պէյին առջեւ ծնկաչոք Երանուհին՝ որ իւրայիններէն մեկուսացուած, կորսնցուցած էր անոնց հետքը:

Ու պէյը, յաղթական նշոյլը աչքերուն, կ'ըսէր ժպտադին. — «Ողջ են անոնք, անհո՛գ եղիր, ոչ մէկը կրնայ դպչիլ անոնց՝ առանց իմ հրամանիս, եւ ես ազատ պիտի թողում զանոնք քանի որ ա՛յսքան կ'աղերսես դուն, միայն թէ պիտի վառեմ ձեր տունը»:

— Տո՛ւնը, օ՛հ, քո՛ւկդ ըլլայ այն, վառէ՛, նոյնիսկ քու ձեռքո՛ւդ տուր կրակը՝ եթէ կ'ուզես, հըրճուէ անոր աւերակներուն վրայ: Տո՛ւնը, ես ի՞նչ ընեմ տունը. ինծի իմիներս պէտք են. ամուսինս, պըզտիկներս, եղբայրներս...:

— Անոնք քուկդ պիտի ըլլան նորէն, բայց դո՛ւն պէտք է որ վառես լուցկին եւ հրդեհես տունը: Տես, խոտերը դիզել տուած եմ արդէն միջանցքին մէջ: Լուցկի՛ մը՝ եւ տունն ինքն իր վրայ պիտի այրի անպայման:

— Ե՞ս, ե՞ս տամ լուցկին իմ բնակարանիս, իմ

տանս, յիշատակներու իմ սրբավայրիս, ա՛հ, խնայէ՛ ինձ, ես չե՛մ կրնար զայդ ընել:

— Չե՞ս կրնար...

Ու պէյի սպառնական նայուածքը շանթեց Երանուհին:

— Չե՞ս կրնար, ուրեմն ազատում չկայ քուկիններուդ.

— Պէ՛յ, տանը համար չէ որ կը հոգամ, բայց գիտեմ որ անիկա խայթ մը պիտի ըլլայ ինծի՝ կեանքիս բոլոր օրերուն մէջ: Ուրի՛շ մը թող ընէ զայդ:

— Ուրի՞շ մը, է՛հ, դժուար չէ ատիկա, բայց գիտցիր որ այն ատեն ազատում չկայ քու...:

— Օ՛հ, այո՛, այո՛, կուտամ լուցկին իմ տանս, կուտամ, միայն թէ ազատուն իմիներս, բայց ո՞ւր են անոնք, ա՛հգամ մը տեսնեմ գոնէ...

— Տեսնե՞ս, չե՞ս հաւատար իմ խօսքին:

— Մեղա՛յ պէյ, կը հաւատամ, կը հաւատամ...

— Ա՛ռ ուրեմն սա լուցկին:

Եւ Երանուհին բռնեց լուցկին իր դողդոջուն մատներուն մէջ եւ ջախջախուած դուռին մօտեցաւ, համբուրեց սեմը, քաշեց լուցկին, ու երեսն ետին դարձնելով խոտի դէզին մօտեցուց բոցն ու այսահար հողի մը նման դուրս խուժեց: Վայրկեան մը յետոյ սարսուռ մը ունեցաւ, մարելիք եկաւ վրան, բայց այն ուժեղ կամքի դորձ դրաւ չկորսնցնելու իր գիտակցութիւնը, եւ ձեռներովը ծածկեց աչքերը, որպէսզի չտեսնէ իր սրբավայրին հրդեհուելը: Յանկարծ բացաւ սակայն անիկա իր աչքերը ու շեշտակի հրդեհին նայեցաւ: Մարդկային ճիչեր կը լսուէին բոցերու մէջէն:

— Աստուած իմ, իմիներս են որ կը հրդեհուին բոցերուն մէջ, ու խորհի՛ր որ ե՛ս վառեցի անոնց խորոյկը:

— Պէ՛յ, զաւակնե՛րս, ամուսի՛նս, եղբայրնե՛րս . . .

— Ձաւակնե՞րդ, եղբայրնե՞րդ, ամուսի՞նդ, հոն են անոնք, ա՛յդ բոցերուն մէջ :

— Հա՛յ կուրանաս դու, պէ՛յ, երկինքէն շանթեր թափին գլխուդ, դժոխքին բոցերը ճարակեն մարմինդ . ճչաս, ճչաս, ու քուկիններդ անդօր ըլլան հասնելու քեզի . . . :

Պէյը՝ հեղնական ժպտը չըթռնալին՝ կը ծիծաղէր Երանուհիի այս մոլեգնութեան դիմաց եւ զայն կը հեղնէր հանդարտ քաշելով իր սիկառը :

Տունը՝ հսկայ ճարձատիւնով մը՝ աւերակօրէն տարածուեցաւ արեւին տակ :

Պէյը հրամայեց իր մարդոց՝ դուրս քաշել զոհերուն մարմինները՝ որոնց ձեռներն ու ոտները կանխաւ մէկը ըզմէկու չղթալուած էին ուժեղապէս :

Ահա քուկիններդ, ըսաւ պէյը Երանուհիին, տե՛ս, ո՛ղջ են, չէ՞ . Վարդան աղան հիմա կ'ենէ վզիւ կը չոքի եւ կը սլահանջէ սլարտքս, չէ՞, հա՛, հա՛, հա՛ :

Ու ածխացած դիակները, սարսուղդեցիկ երեւոյթով մը, կը տարածուէին գետնին վրայ : Պղտիկ տղան միայն՝ փրած պատին տակն ինկած եւ մասամբ միայն այրուած ըլլալով ճանաչելի էր դեռ :

Երանուհիի համար ամէն տարակոյս վերցուած, ամէն յոյս մարած էր այլեւս, եւ անիկա, խելայեղ խոյանքով մը, վազեց դէպի դիակոյտը, ինկաւ անոր վրայ եւ նուաղեցաւ . . . :

Ու երբ որ վեր առին զինքը, անիկա խելագարած էր արդէն :

Այսպէս վերջացուց բժիշկն իր պատմութիւնը, եւ ես անմիջապէս հրաժեշտ առնելով դուրս նետուեցայ՝ ոճրագործի մը հանդոյն :

Ու անկէ ասդին, ամէն անգամ որ կը յիշեմ յիմարանոցին տուած իմ այցելութիւնս, կը զայրանամ ես ինծի, որ սիկառէթ մը վառած ըլլալու սին մէկ քըմահաճոյքիս պատճառով դժոխք մը տանջանք ճաշակել տուի Երանուհիին, ոճրախանձ բարբարոսութեան մը այդ զոհին, որ պէտք ունէր մանաւանդ ապրելու իր ցընորքներուն մէջ ու յաւէտ չվերակոչելու անցեալը :

1917

ԲԱՆԴԱԶՈՒՐԿՆԵՐԸ

Հայաստանի լեռնազաւաններուն մէջ արդէն իսկ համբաւեալ ցուրտը կարծես աւելի սաստկացած, թափ առած էր այն տարին: Խստամբեր, մոլեղին փոթորիկը՝ լեռներու գագաթներէն պայթելով՝ կը սուրար քաղաքին մէջ, եւ դռներու բացուածներէն ու պատուհաններու ճեղքերէն ներս մուտք գործելով ամբողջ շէնքերուն կը թափանցէր: Պատերն իսկ կը դողդղային, կը մսէին կարծես: Զինը բրդացած, լեռնացած էր փողոցներուն մէջ եւ անոր երկու փէշերուն ձգուող ոտք մը արահետներէն դժուարաւ կ'երթեւեկէին մարդիկ: Դէպի կառավարական շէնք երկարող գլխաւոր պողոտան էր միայն որ երբեմն կը մաքրուէր ձիւներէն ու բաւական ազատ անցք կ'ընծայէր կառքերուն:

* * *

Կարօ, իրիկուան սովորական ժամուն, կեցուց կառքը իր տիրոջ Ալէքսան աղայի դրասենեակին առջեւ, ու խորհելով որ տէրը կուգայ անմիջապէս, հարկ չտեսաւ վար իջնել նստած տեղէն: Բոպէները կը սահէին սակայն, եւ տէրը կ'ուշանար գալու: Հովը կը փչէր, կճող ցուրտը կը կատղէր տակաւ, ոտները կը մսէին, աչքերը կ'արցունքոտէին, շունչը կը սառէր պէխերու ծայրին, ակռաները մէկզմէկու կը բաղխէին, ամբողջ մարմինով կը դողար այժմ, ցուրտը իր ոսկորներու ծովը կը թափանցէր մինչեւ. վար իջաւ կառքէն: Երկու ժամէն աւելի անցած էր, բայց տէրը երեւցած չէր դեռ: Եթէ գիտնար որ բաւական պիտի ուշանար, կըրնար մօտակայ տուն մը, սրճարան մը, տեղ մը երթալ

եւ քիչ մը հանգիստ առնել: Բայց եթէ յանկարծ դուրս ելնէր եւ զինք այնտեղ չգտնէ՛ր, հապա եթէ իր բացակայութեանը փորձանք մը դար կառքին գլխո՛ւն, եթէ փոկերը կտրելով ձիերն առնէին տանէի՛ն, եթէ այն հարկադրուած ըլլար սպասե՛լ իրեն... ո՛չ, մտածումն իսկ սարսուռ կ'ազդէր: Որչա՛փ դիւրին պիտի ըլլար եթէ բաց ըլլային հանգիստակաց պղտիկ խանութները, ուր ինք կը համարձակէր մտնել եւ գէթ մասամբ պատասխարիով ցուրտէն, եւ վաճառատան դուռը բացուածին պէս դուրս ցատկել ու կանգնիլ կառքին մօտ. եկուր տես սակայն որ փակ էին անոնք ամէնն ալ, փողոցներն ամայացած էին ամբողջապէս. շուներն իսկ, դոմերու մէջ կամ քիւերու տակ, կձկուած պառկած էին: Ո՛րքան աւելի բարեբաղդ էին անոնք, այդ անբան արարածները՝ որ իրենց փափաքին համաձայն կը մըտնէին ամէն ծակ ու ծով, եւ գէթ չէին զգար ցուրտին կատաղութիւնը, մինչ ինք պէտք էր նկատէր ամէն պատշաճութիւն, ու խորհէր որ իրեն պէս մշակի մը համար անյարմար էր ներս մտնել եւ իր տիրոջ հետ միասին վայելել միեւնոյն մենաշնորհները, բնութեան խիստ տարբերուն հանդէպ դործածուած միեւնոյն բաղձալի, օրհնարեր միջոցները: Զէ՞ որ առանձին խօսակցութիւն ունէր տէրը ու կ'ակնկալուէր որ ինք բաւ մ'իսկ չլսէր անկէ: Թո՛ղ չլսէր, իր ի՞նչ փոյթը թէ տէրն ի՞նչ ծրագիրներ կը յղանայ, թէ ի՞նչ շահեր կ'ընէ, թէ ի՞նչ սուտեր կը կլկեցնէ, բաւ էր միայն որ հոն, ներսը այդ տաքուկ տեղն ըլլար, ու բամպակով իսկ խցէր ականջները, եթէ պէտք էր: Բայց չէ՛, խիստ էր իր տէրը, չափազանց խիստ. այսքան կարճ ժամանակի մէջ, ոչինչ պատճառներով իսկ, քանի՞ քանի՞ անգամ սպառնացած էր հանել զինքը դործէն: Եթէ ներս մտնէր, կընար նոյնիսկ այն գաղափարը տալ տիրոջ, թէ սպասելէն յոգնած, եկեր փայտի պէս տնկուեր էր այնտեղ որպէսզի կարճ կատէ վաճառականը. որո՞ւ

պլիտի հասկացնէր, թէ յօժար էր ամբողջ գիշերն իսկ սպասել, անքուն, անմարտի սպասել, միայն թէ տեղ մ'ըլլար տաքուկ: Իր տէ՛րը — ատանկ պատճառաբանութեանց ականջ դնող մէկը չէր անիկա: Հարուստ աղա՝ որ ամէն բանէ աւելի կը սիրէր իր առջեւ գլուխ ծռող եւ իրմէ անխաճող մարդիկը: Ձէ՛, այդօրինակ քայլ մը կընար դայրոյթի մղել դայն, եւ ա՛լ դործ չունէր ինքը... Անգո՛րծ, այդ սեւ գաղափարն իսկ կը տաքնապեցնէր զինքը: Գէշ էր տարին, հունձքը նուաղ եղած էր, ապրուստը սղած, շատ սղած. մարդիկ իրենց մէքալիֆներն իսկ կը պահէին աւելի նեղ օրերու համար. շատցած էր, շատ էր շատցած անգործներու թիւը: Մարդիկ, դրամ դուրս չտալու համար, իրենց խիստ կարեւոր դործերն իսկ կը յետաձգէն, եւ կամ իրենք կ'ընէին՝ գիշերը ցորեկին խառնելով: Բարեբաղդ էին անոնք, որ իրենց սեփական դործն ընելու դրամագլուխ չունենալով հանդերձ, ուրիշին դործը ընելու, ծառայելու պատահութիւնն ունեցած էին: Եւ անոնցմէ էր ինքը: Իրաւ է որ առածը բան մը չէր, ամսական մէկ քանի մէծիտ միայն, բայց այդ ալ բաւ էր իր մօրը, վճարելու տան վարձքն եւ հոգալու ապրուստն ու կապուստը...: Ա՛հ, եթէ տարբեր ըլլային ժամանակները, եթէ դործերն այնքան նուաղ չըլլային, եւ կամ եթէ ինքն առանձին եղած ըլլար եւ իր մայրն հոգալու սիրելի պարտականութիւնը չունենար փէշին, այժմ իսկ կը թքնէր մշակի իր այս ծառայութեանը վրայ ու կ'երթար: Բայց հիմա համբերել պէտք էր, ակռան սեղմել, մինչեւ որ տեսնէր թէ ի՛նչ կ'ըլլայ: Եւ սակայն քանի՜ յառաջանար գիշերը, ա՛յնքան կը սաստկանար ցուրտը, եւ ա՛յնքան կը դողար, կը դողդղար, կը տաքնապէր ինքը: Պէտք էր բան մը ընել վերջապէս, խորհեցաւ անիկա: Մօտ էր գինետունը, շատ մօտ, յաջորդ փողոցին մէջ, հազիւ մէկ երկու վայրկեան հեռու: Ի՛նչ պլիտի ըլլար եթէ մագէր, գաւաթ մը երկուք կոն-

Ժէր ու գար : Այդ կարճ ժամանակի մէջ ո՞վ ինչ պիտի
ընէր կառքին : Տէրն ալ, քանի որ մինչեւ հիմա չէր ե-
կած, քանի մը բոպէ եւս կ'ուշանար անշուշտ : Հապա,
եթէ դացածին պէս դուրս ելնէր Ալէքսան աղան, բա՛հ,
մինչեւ որ դբասենեակը գոցէր անիկա, ինք կը հասնէր :
Ու յետոյ, այս աստիճան ցուրտը անոր գութն ալ պիտի
չարժէր անշուշտ, ու անիկա սովորականէն տարբեր
պիտի վարուէր այս անգամ : Ու Կարօ՝ վճռական շար-
ժումով մը՝ քաշեց խարազանը՝ զոր հագլիւ կրնար բռ-
նել ցուրտէն ուռած իր ձեռներուն մէջ ու վազեց դէպի
դինետուն : Ներս մտածին պէս, երեսին դարկաւ գոլը,
ու ինք կարծեց ըլլալ դբախտի մը մէջ, ուր գլխուող-
ները իր նախանձը կը շարժէին այժմ : Ծանօթներ էին
ամէնքն ալ : Անկարելի էր գէթ մէկ քանի խօսք չփո-
խանակել, բայց Կարօ կարճ կապեց եւ երկու գաւաթ
օղի ճնկելէ յետոյ, մինչեւ կառք մէկ առաւ շունչը :

Ալէքսան աղան, կրակ կտորած, իր ընկերոջ հետ միասին կանգնած էր կառքին մօտ, ու հազիւ թէ Կարօն երեւցած էր, երբ անիկա —

— Ո՞ւր ես, ծօ՛ւ, հինգ ժամ է քեզի կ'սպասենք։

— Ո՞ւր ես, ծօ՛ւ: Հիմա ժամն է քեզի համար...
— Շատ ցուրտ էր, աղա՛, դացի քիչ մը տաք...

— Դեհու ունիս տէ՛ղ կը խօսիս տաղաւախն հա՞ր, սա-
ռեցա՞ր, սատկելիք քեզի, ցո՛ւրտ է եղեր, ո՞ր տեղը
ցուրտ է, ասանկ ցուրտ հիշ՜ջ մը Հէ՛կը տեսեր դուն.

— Չէ՛, աղա՛, այսօրուան ցուրտը չառնա՛։

— Ա՛լ երկանք երբ, ըստ Ալեքսան աղան, եւ Կա-
րօի քթին բերնին քանի մը ուժգին հարուած իջեցնելով
յարեց — Գիւղացիէ՛ր կոտոր քեզի, անունդ գրել կարդալ
իսկ չգիտնալովդ հանդերձ, քեզի գործ տուինք, քեզ
մարդք երկնք տէ, դուն երկու ըսպէ՛ չես ուզեր մեզի ըս-
տապէ՛ հա՞, սըւոր նայէ՛ հըլէ, չատ ցուրտ է եղեր, որ-
սէս թէ՛ իմ առջի մշակներս, ասկէ՛ հազար անգամ աւե-
լի ցուրտ օրերուն՝ ժամերով չեն կանգնած կառքին մօտ
եւ սպասած ինծի. գործի սկսիլը երեք ամիս հազիւ

կ'ընէ դեռ, եւ արդէն իսկ իշխան դարձեր եւ գլխուս, հապա ի՞նչ պիտի ըլլաս, եթէ քիչ մը հիննաս, հը՞, ըսէ նայիմ:

— Ներողութի՛ւն, աղա՛:

— Ներողութի՛ւն, շատ դելերին է այդ ըսել, յարեց Ալէքսան աղան, եւ կը պատրաստուէր շարունակել դեռ հարուածել, երբ միւս վաճառականը միջամտելով թախանձեց հանդարտիլ իր խաքերն համար:

Ալէքսան աղան չէր կրնար կոտորել այս վաճառականին խօսքը, մանաւանդ այժմ, երբ անոր հետ միասին ընկերութիւն մը կազմելու եւ հսկայ շահեր ապահովելու խօսքը կար, հետեւաբար հանդարտեցաւ, եւ դայն կառք հրամցնելէ յետոյ, ինքն ալ նստաւ քովը եւ հրամայեց Կարօին՝ քշել:

Կառքը կը սուրար այժմ, եւ Կարօ դոհ էր որ աժան ազատած էր — թող ծեծէ, կ'ըսէր անիկա ինքնիրեն, թող արիւնէ քիթս ու բերանս, թող պատռէ դըլուխս, թող հարուածէ մարմինս, այնպէս որ ամբողջ գիշերն իսկ տառապիմ ցաւէն, բայց թող չհանէ զիս դործէն: Ժամանակը կը բժշկէ վէրքս, կը մեղմէ ցաւերս, կը մոռցնէ դառն անցքերու յիշատակը, բայց այս օրերուն՝ սովն է, մահն է որ կ'սպասէ անդործ մարդոց: Գիտէի որ պիտի շարժէր վերջապէս տիրոջս դուրծը, ու ես չխաբուեցայ դուշակութեանս մէջ. ո՛րքան բարի եղաւ այն այս անգամ որ թէեւ յանդիմանեց, թէեւ ծեծեց, բայց չվռնտեց զիս իր ծառայութենէն...:

Այս երջանիկ խորհուրդներուն մէջ թաղուած էր Կարօ, երբ յանկարծ սահեցաւ ձիուն ոտքը սառոյցին վրայ, եւ մինչեւ որ անիկա սանձը քաշեմ ըսաւ, ձին, փաթ, դետին ինկաւ: Կարօ վար ցատկեց անմիջապէս, քակեց փոկերը, արձակեց ձին, ու երկար ատեն անոր գլխէն, պոչէն քաշելով քաշքշելով արիւն քրտինք մտաւ մինչեւ որ յաջողեցաւ ոտքի կանգնեցնել դայն վերստին: Ալէքսան աղան, զայրոյթէն խելայեղ, կ'ոռնար բարկաճայթ. —

— Քեօ՛ր են, ախպար, քեօր, սա մեր մշակ ըսուածները. դործերնուն ուշադիր եղած չունին որ... պէտք է անօթի սատկին քի խելքերնին գլուխնին գայ: Բարիք ընել չվայլեր ասոնց: Գործ յանձնելն իսկ մեղք է մեղի, հաղար մեղք, չէ՞ Յուսէփ աղա:

— Անանկ է հապա՞:

Բայց կառքը իր ճամբան դտած էր նորէն, ու Կարօի սիրտը կը տրոփէր անհամբեր. — ա՛խ, տուն հասնէին անգամ մը, ու տեսնէր թէ ի՞նչ պիտի ըսէր տէրը, ի՞նչ գիրք պիտի բռնէր, զինք պիտի քշէ՞ր, եթէ ոչ պիտի ներէր իրեն: Ի՞նչ կ'ըլլար որ ներէր այս անգամ, մէկ այս անգամ եւ ա՛լ պիտի չնեղացնէր դայն. ամբողջ գիշերն իսկ պիտի սպասէր դուրսը ցրտուն, պիտի նեղուէր, պիտի տապնապէր, պիտի դողար, բայց ա՛լ կառքին մօտէն պիտի չհեռանար: Առաջին անգամն էր որ այսպիսի բան մը ըրած էր, եւ կ'որոշէր թէ վերջինը պիտի ըլլար անիկա միանգամայն: Թերեւս տէրը ըսպառնար իրեն, եւ կամ վճռականապէս «կորսուէ՛, դընա՛» ըսէր, բայց ինք, արտասուալից աչքերով, անոր ոտքը պիտի իյնար, պիտի աղաչէր, պիտի պաղատէր որ խնայէ իրեն՝ իր խեղճ, ծերունի մօրը սիրոյն... պիտի ըսէր որ ինք չէր ձին ձգողը, թէ ճամբան սառած էր ու այդ իսկ պատճառով գայթա՛ ձիուն ոտքը: Ալէքսան աղան ինքն ալ գիտէր անչուտ դայս, եւ անտարակոյս պիտի համոզուէր, պիտի կակղանար ու յետոյ, ա՛յնքան անգուրբ պիտի չըլլար անչուտ անարգելու իր արցունքները, իր աղաչանքը, ցարդ իր ունեցած հաւատարմութիւնը...:

Տան առջեւն էին արդէն: Վաճառականները վար իջան եւ Կարօ ներս քաշեց կառքը:

Քանի մը ըտպէ յետոյ, Ալէքսան աղա կանչեց Կարօն եւ «Ա՛լ հոս դործ չունիս, դնա՛» ըսաւ անոր:

Կարօ դուրս ելաւ անձայն: Ու երբ մութ գիշերին մէջէն կը յառաջանար, կը մտածէր թէ ինչո՞ւ չունե-

ցաւ բաւականաչափ քաջութիւն՝ իյնալու անոր ոտքը եւ չնորհ աղերսելու... ո՞վ գիտէ, թերեւս ասիկա ալ սոսկ սպառնալիք մըն էր, կը խորհէր ան, թերեւս վաղն իսկ նորէն մարդ զրկէ ետեւէս ու գործիս գլուխն անցընէ զիս, թերեւս... թերեւս...:

* * *

Աննա խաթուն մինակ էր տանը մէջ, միւս մինակ: Մէկ տարուան մէջ երեք մեռել թաղած էր: Ծերունի ամուսինը՝ որ չէր կրցած տոկալ թոքատապին, եւ իր երկու մատղշուկ աղջիկները՝ որ յաջորդաբար հարսանիքի բռնուելով՝ հրաժեշտ տուած էին կեանքին: Այդ մահերէն ասդին կանուխ անկողին կը մտնէր ինքը. — Նախ որ ատով կրակ ու լոյս խնայած կ'ըլլար, եւ յետոյ որ իւրայիններու յիշատակը աւելի անխռով կրնար գգուել այնտեղ: Նոյն յիշատակներուն մէջ թաղուած էր արդէն, երբ դուռը բաղխուեցաւ:

Գիշերի լուսեանը մէջ լսուող այդ անակնկալ ձայնը սարսափեցուց Աննա խաթունը: Ո՞վ էր արդեօք այս անակնկալ այցելուն: Ինչո՞ւ եկած էր: Ի՞նչ պատահած էր: Գիտէր որ հիւր մը չէր կրնար ըլլալ այն, ի՞նչ բարեկամ ունէր որ...: Գիւղէն քաղաք փոխադրուելը հազիւ քանի մը ամիս կ'ընէր դեռ, ու այդքան կարճ ժամանակի մէջ բարեկամներ չեն չինուիր քաղաքէն: Մի՞ գուցէ սեւ փորձանք մը եկած ըլլայ զաւակին գլխուն... ա՛հ, այո՛, շատ հաւանական էր այդ... չէ՞ որ նախորդ գիշեր պատուհանին տակ ոռնացած էր շունը...: Տնտնալու, խորհրդածելու ժամանակ չէր սակայն այժմ: Դուռը կը բաղխուէր ուժգին եւ անհամբեր զարկերով: Պէտք էր աճապարել: Քաշեց լուցիկն, վառեց կազին կտուցը եւ ձայնեց. —

— Ո՞վ է:

— Ես եմ, բաց:

— Դո՞ւն...

— Բա՛ց մա՛յրիկ, Կարօն եմ:

Ա՛հ, իրա՛ւ է, Կարօն էր, ի՞նչպէս չէր ճանչցած ձայնը, ի՞նչպէս չէր գուշակած, բայց ո՞րտեղէն գուշակէր, երբ Ալէքսան աղայի քով մշակ մտնէին ասդին՝ գիշերները տուն եկած չունէր, հոն կը պառկէր, եւ Կիրակի օրերը միայն կ'այցելէր երբեմն:

Աննա խաթունի կասկածները փարատեցան մեծ մասամբ, երբ իր դէմ կանգնած տեսաւ Կարօն. —

— Եկո՛ւր, ո՛րդէի, եկո՛ւր: Փա՛ռք քեզ, Աստուած: Ի՞նչքան վախցայ զաւա՛կս, գիտնայի՛ր: Բայց ըսէ՛ նախիմ, ի՞նչպէս եղաւ որ եկար...:

Ու Կարօ պատմեց եղելութիւնը:

— Հոգ մի՛ ըներ, տղա՛ս, ողջութիւն թող ըլլայ, Աստուած ողորմած է, ես վաղը կ'երթամ կը խօսիմ Ալէքսան աղային...:

* * *

Առտուան դէմ արտակարգ, սուր դող մը ունեցաւ Կարօ, եւ յետոյ կրակուրիլ սկսաւ մէկէն: Յարատեւ, չոր հազ մըն է բռնեց, մարմինը թուլցաւ, գլուխը ծանրացաւ, աչքերը փակուել սկսան: Բաւական ճամբայ կտրած էր արդէն արեւը, բայց կանուխ ելնելու վարժուող լեռի այս զաւակը իր անկողինն դամուած կը մնար, եւ չէր ուզեր անկէ բաժնուել:

Պարզ անհանդստութիւն մըն է, խորհեցաւ մայրը եւ զայն քրտնեցնել աշխատեցաւ: Յաջորդ օրը աւելի եւս ծանրացաւ հիւանդը, կուշտին ցաւը սաստկացաւ, հազն աւելի անտանելի դարձաւ, չնչառութեան ընկերացաւ անհաճոյ, չարագուշակ հեւք մը, բուռն թուլութիւն մը բռնեց անոր ամբողջ մարմինը, ուժը խոյս տուաւ անկէ, գլուխը ճաթելու աստիճան ցաւիլ սկսաւ, այտերը նուռի պէս կարմրեցան, չրթունքները կապտացան, ա՛լ ախորժակ չունէր ուտելու, աչքերը կը պոկուեցան, ա՛լ ախորժակ չունէր բերնին մէջ, մոլեգին կարմրէին, լեզուն կը չորնար բերնին մէջ, մոլեգին հրդեհ մը կ'այրէր կոկորդը, մարմինն հնոց դարձեր էր: Զո՛ւր, ջո՛ւր — ահա ինչ որ կը բաղձար ունենալ

այն այժմ. դետն իսկ անբաւական կուգար յաղեցնելու իր ծարաւը, մինչ պառաւ մայրիկը քիչ, չա՛տ քիչ կուտար, հաղիւ գաւաթին տակը կը ծածկէր, վախնալով որ ջուրն աւելի եւս կը ծանրացնէ դայն:

Կէս օրէ յետոյ դուրս ելաւ Աննա խաթուն, եւ ամէն քայլափոխի հանդէսով հասաւ վերջապէս բժիշկին բնակարանը եւ խնդրեց անկէ այցելել իր հիւանդին: Իրիկուան մօտ եկաւ բժիշկը, եւ ձրի դեղդիրը տալէ յետոյ, յայտարարեց որ թոքատապէ (սաթլըճան) բըռնըւած է Կարօն, եւ մինչեւ տասը օր վտանգաւոր է կացութիւնը:

Տա՛սը օր, տա՛սը տարի...: Ու Աննա խաթուն մէկիկ մէկիկ համրեց ժամերը, անցաւ մէկ օրը, յետոյ երկուք, յետոյ երեք... յետոյ ինը. տասներորդ օրն էր արդէն. տաքութիւնը նուազեցաւ, հաղը կակուղցաւ, Կարօ բացաւ աչքերը: Կտոր մը ախորժակ կ'ըզար այժմ, ու հրճուանօք ձայնեց «մայրի՛կ»:

Մայրի՛կ... առաջին անգամն էր կարծես որ մայրը կը լսէր այդ ձայնը: Երջանկութեան մը դողը կը շրջէր այժմ իր երակներուն մէջ: Կը մանրանար, պըղտիկ տղայ մը կ'ըլլար հիմա իր զաւակը՝ որ նոր լեզու կ'ելնէր կարծես: Ա՛լ աշխարհ իրն էր այժմ: Տունը կը խնդար, արեւը կը խնդար, մարդիկ կը խնդային, ամէն իր բարի էր այլեւս, ամէն անձ՝ սիրալիր: Ա՛լ աղէկ էր իր որդին, ի՛նչ հոգ թանկութիւնը, սովը, Կարօի անգործութիւնը. կը բաւէր որ ողջ պիտի մնար այն, ու երբ, իրը պիտի ըլլար:

Իրիկուն եղաւ, մութը պատեց, լուսթիւնը տիրեց ամէն կողմ: Հովն էր միայն որ երբեմն երբեմն ուժգնակի փչելով կ'աղմկէր դուրսը: Ի՛նչ փոյթ սաւայն, հովն ալ բարի էր, չա՛տ բարի, չէ՞ որ հիւանդն աչքերը բացած էր ա՛լ, չէ՞ որ զինք իր անունով կանչած էր դիտակցօրէն: Ի՛նչքան բարեգութ եղած էր երկինք, ի՛նչքան ողորմած, ու Աննա խաթուն իր աղօթ-

քը, շնորհակալութեան իր սրտաբուլի տաղը կ'աղաղակէր, երանութեան իր քաղցրիկ արցունքը կը թափէր Արարչին առջեւ, երբ հիւանդին պատուհանին տակ շունը ոռնաց յանկարծ... Պառաւը ցնցուեցաւ, ո՛ւհ, այդ չարագուշակ աղաղակը՝ որ կը պատռէր լուսթիւնը ու համատարած մութին մէջէն արիւնի կարմիր, կրակի պէս կարմիր դիծի մը նման կ'երկարէր, կ'երկարէր: Կինը սրտատրոփ պատուհան փութաց. սպասեց անձկանօք. անցաւ մէկ քանի բոպէ. ա՛լ ձայն չկար, խառուած էր ինքն արդեօք, թերեւս. գուցէ իր ուրախութեան մէջ նախկին տխուր վերջիշումն էր որ ապրած էր, դուցէ... բայց ահա նորէն ոռնոցը՝ աւելի յարատեւ, աւելի լալազին, աւելի չարագուշակ... Աստուած իմ, վերջին ժպի՛տն էր այս՝ որ բաղդը շնորհեց ինձ վայելել զաւակիս դէմքին վրայ...

— Կա՛րօ...

— Հա՛մմէ մայրիկ:

— Ի՞նչպէս ես...

— Աղէկ եմ:

Աղէկ է, այո՛, իրօք աղէկ է, ահա ճակատը՝ որ ա՛լ չի ցաւիր, ահա այտերը՝ որ չեն կրակորիւր, ահա ձեռները՝ որ չեն հրդեհուիր, ահա աչքերը՝ որ ա՛լ կը բացուիր, ահա հաղը՝ որ չի տանջեր զինք, ահա շունչը՝ որ հեւք չունի, ահա դիտակցութիւնը՝ որ տեղն է հիմա, ահա ախորժակը՝ որ կը սրուի տակաւ, աղէ՛կ է, իրօք աղէկ է, փա՛ռք քեզ, Աստուած, փա՛ռք... բայց ահա նորէն ոռնոցը, ու Աննա խաթուն վար վաղեց աւելի արագ քան որ կը տանէին զինք իր անդօր ոտները, ինկաւ դետնին վրայ, ճանկեց, ճանկոտեց սառած, բիւրեղացած ձիւնը, կտորներ փրցուց ու նետեց շանը, ոռնացող այդ դաղանին, որ այսպէս եկած էր խանդարելու իր ու իր զաւակին անձառելի, յորդող երջանկութիւնը: Շունը չչարժեցաւ տեղէն: Քար փնտռեց, ասդին խարխալեց, անդին խարխալեց, չդտաւ: Շունը

կը շարունակէր ոռնալ տակաւին: Վեր վազեց պառաւը, փէշը լեցուց կտրուած փայտերով ու վար շտապեց: Բաւական մը մօտեցաւ շանը ու սկսաւ մէկիկ մէկիկ նետել փայտերը: Շունը վեր ցատկեց, կաղկանձեց ու հեռացաւ: Պառաւը վեր վազեց հեւասպառ: Ա'լ ոռնոց չկար: Լռութիւն... բոպէ մը... երկուք... հինգ... տասը... չէ', ա'լ չեկաւ շունը. պատահական բան մ'էր միայն, վախնալու բան չկայ:

— Ի՞նչպէս ես ո'րդիս...

— Լաւ եմ, մա'յրիկ:

Լաւ է, չա'տ լաւ, դարձ ընելու վախ չկայ: Տրամադրութիւնը տեղն է կատարելապէս:

Քառորդ մը անցաւ, յետոյ կէս ժամ, յետոյ ժամ մը, երկուք, երեք, ա'լ ոռնոց չլսուեցաւ բնաւ, ու առէկ էր Կարօն: Յոյսը նորէն ծաղկեցաւ պառաւին սըրտին մէջ, երանութիւնը նորէն շողաց անոր մարմնուն, կիսախաւար աչքերուն խորը ու հոգեբուղի աղօթքը նորէն թրթռաց անոր շրթներուն վրայ: Ուրոց ուր այն դիչեր ալ աչքը աչքին պիտի չդնէր: Քա՛նիւրորդ դիչերն էր այս դոր անքուն պիտի անցնէր, ո'վ դիտէ: Կէս դիչերուան մօտ աչքերը ծանրացան սակայն, պղտիկ մըրափ մը առաւ եւ ընդոստ արթնցաւ, ձեռքը Կարօին ճակատը տարաւ, տաքութիւն չունէր, հանդարտեցաւ. քիչ յետոյ աւելի երկար մըրափի մը մէջ ինկաւ նորէն, ուր կարծեց լսել շանը ոռնոցը՝ որուն յաջորդեց չոր հազ մը Կարօի կոկորդին մէջ եւ բուռն կրակ մը՝ որ կը տոչորէր հիւանդին մարմինը... վեր թռաւ յանկարծ... իր կոկորդին էր որ կը չորնար, աչքերը կ'աղօտանային, տեսակ մը անսովոր մառախուղ կար սենեակին մէջ, շնչահեղձ կ'ըլլար, բացաւ սենեակին դուռը, ու տեսաւ որ միջանցքն ալ պատուած էր մշուշով, պատուհանը վազեց, իրենց տան կից դրացիի տունէն հրդեհն սկըսած՝ իրենց բնակարանին կը մօտենար տակաւ. մարդ նշմարած չէր դեռ կրակը: «Հրդեհ» պոռաց Աննա խա-

թուն լեղապատառ եւ Կարօն վերմակին մէջ լաւ մը փաթթելէ յետոյ ջանաց գրկել զայն ու փախչիլ: Ոտները կը դողային, սիրտը կը տրոփէր արագ, բայց արտակարգ ուժ մը կ'օժտէր իր պառաւի բազուկները: Վերցուց հիւանդը ու քալեց մինչեւ սանդուխները: Ձեռները թուլցան, մէջքը կոտրիլ սկսաւ, ոտները շատ անդօր դարձան կրելու այդ նոր ծանրութիւնը: Վար դէրաւ զայն, շունչ մը առաւ, յետոյ նորէն ջանաց վեր առնել, չկրցաւ. երկրորդ աւելի ուժգին փորձով մը յաջողեցաւ վերցնել, իջաւ սանդղամատ մը, ու նորէն վար դրաւ. ա'լ չկրցաւ վերցնել. զգուշութեամբ վեր քաշեց զայն, ու սանդուխին գլուխը դրաւ:

— Երթամ դրացիներէն մէկը կանչեմ որ դայ քեզ տանի, ո'րդիս, չվախնաս:

Ու պառաւը դուրս նետուեցաւ: Դրացիէ՛ դրացի տարածայնեց լուրը, աղերսեց, պաղատեցաւ: Ամէն արթնցող իր ընտանիքով ու իր տան կահ կարասիներով մտահոգուեցաւ: Շարժում մըն է սկսաւ թաղին մէջ, բայց ոչ ոք փութաց պառաւին անմիջական օժանդակութեանը: Վայրկեանները սահեցան, ու պառաւն ստիպուեցաւ քիչ մը աւելի հեռանալ թաղէն. հասաւ ստիպուեցաւ քիչ մը աւելի հեռանալ թաղէն. հասաւ վազեց անմիջապէս, ու Կարօն գրկածին պէս մօտակայ տուներէն մէկը տարաւ, եւ երբ որ կառքը եկաւ, հիւանդանոց փոխադրեց զայն:

* * *

Հրդեհին բոցերը կը լափէին այժմ Կարօի բնակարանը, բայց Աննա խաթուն, առանց ետին նայելու, կը հետեւէր կառքին. ի՞նչ փոյթ իրեն օտարին տունն ու իր կահ կարասիքը, կը բաւէր որ ողջ ու անվնաս դուրս բերուած ըլլար իր գաւաղը... Կասկածը նորէն պատեց պառաւի սիրտը՝ որ տարիներու տառապանքին տակ՝ հիւժած, քայքայուած էր իրապէս:

Բլուրին տակն էր այժմ, կը հեւար, ոտները կը կըթռտէին, ետ ետ կ'երթային կարծես: Զօրաւոր ճիգ մը եւս սակայն, ու ահա կը կտրէր զառիվերը, ու ինքզինք կը դտնէր դէմ յանդիման հիւանդանոցին:

— Ո՞վ կ'ուզես, հարցուց զիշերապահը:

— Տօքթօր Ք...:

— Ի՞նչ կայ, հիւանդ ունիս:

— Ձէ', որդիս հոս է, կ'ուզեմ տեսնել:

— Է', հիմա գիշեր է, առաւօտ եկուր:

— Առաւօ՛տ, առաւօտը տարի է, հո'գիս, ես հիմա կ'ուզեմ տեսնել զաւակս:

— Բայց մեզի հրաման չկայ այս ատեն այցելուներս առնել, ըսաւ զիշերապահը, եւ կը պատրաստուէր փակելու դուռը, երբ երեւաց բժիշկին կառքը՝ որ դուրս պիտի ելնէր:

— Տօքթօ՛ր...

— Ի՞նչ է Աննա խաթուն:

— Ո՞վ է զաւակս...

— Ո՞ղջ:

— Սուտ մի' ըսեր, տօ՛քթօր...

— Ինչո՞ւ սուտ ըսեմ:

— Հապա երթամ մէկ մը տեսնեմ...

— Ձէ', Աննա խաթուն, հիմա ուշ է ժամանակը, վաղը եկուր:

Վաղը՛, վաղը տարի է մօր համար, ու Աննա խաթուն, արտասուելից աչքերով.

— Ա՛խ, տօ՛քթօր, միայն թէ տեսնեմ անգամ մը, համոզուիմ որ ողջ է ու դառնամ, ուրիշ բան չեմ ուզեր, միայն թէ տեսնեմ անգամ մը:

Պառաւ կնոջ յուզեալ ձայնն ու արցունքները դուրսը շարժեցին բժիշկին. ինքն ալ ծնողք եղած էր, ու գիտէր թէ ի՞նչ կ'զգան զաւակին տէրերը:

— Բայց խօսք տուր որ պիտի չյոգնեցնես զինքը, պիտի չխօսիս իրեն հետ:

— Հա՛, տօքթօ՛ր, քեզի՛ մատաղ, հա՛:

Ու բժիշկը առաջնորդեց զայն Կարօի սենեակը: Պառաւ տեսաւ Կարօն՝ որուն աչքերը բաց էին թէեւ, բայց տեսակ մը մառախլատ ցոլք ունէին իրենց խորը. կարծես թէ պաղած, սառած էին միջոցին մէջ: Մօր սէրը՝ իր բոլոր ուժգնութեամբը՝ արթնցաւ Աննա խաթունի սրտին մէջ, եւ այն իր խոստումը մոռնալով՝

— Կա՛րօ, դաւա՛կս...

Բժիշկը մէկդի քաշեց զայն:

— Ա՛խ, տօքթօ՛ր, հոգիի՛դ դուրպան, թող տուր որ դոնէ լսեմ թէ «մայրիկ» կ'ըսէ այն:

Բժիշկը ստիպմամբ դուրս հանեց զայն եւ ներքին, յանկարծական մղումէ մը այնպէս զգալով թէ ա՛լ անօգուտ էր ծածկել աղէտը, եւ գուցէ լաւագոյն ժամն էր այս, յայտնելու զայն մօրը, ըսաւ.

— Աննա՛ խաթուն, կղպուած է տղուդ լեզուն: Հըրդեհին յանկարծական լուրը վախցուցած ու կաթուածահար ըրած է զայն, հաւանական է որ ասլի, բայց գուցէ իջուածքը տեւական ըլլայ եւ ինք անդամալոյծ մնայ:

— Անդամալո՞յծ...

— Այո՛, ես ու իմ միւս բժիշկ ընկերներս ալ շատ զարմացանք որ թոքատապի աղբեցութենէն արդէն իսկ տկարացած անոր սիրտը կրցաւ տոկալ կաթուածի հարուածին, բայց բնութիւնը ունի այսպիսի խաղեր...

— Անդամալո՞յծ...

Այս անակնկալ լուրը շատ իսկ էր մօրը արդէն իսկ մաշած սրտին համար: Եւ անիկա, մոլեգին կատաղութեամբ մը, կճրտեց աղաները, եւ բնութեան խիստ տարբերուն ու աշխարհի հարուստ բայց անկարեկիւր հոգիներուն դէմ իր սեղմած բռունցքները պարապ միջոցին մէջ շարժելով, անկենդան գետին փոռուցաւ բարի բժիշկին ոտներուն տակ...:

ԱՄՈՒԼ ԱՊԱՇԱԻ

Ծննդեան քառասուն եւ հինգերորդ տարեդարձն էր:

Ու Պարթեւ, իր մենարանի պատուհանին առջեւ նստած, կը խոկար անցնող տարիներուն վրայ որոնց իւրաքանչիւրին մասնաւոր յիշատակներ ունէր կապուած: Գերեզմանէն յարութիւն առնող մեռելներուն պէս իր երեւակայութեան առջեւ կը կենդանանային պատանիի, երիտասարդի իր օրերը՝ երբ կեանքը կը խայտար իր աչքերուն խորը, ու բոցավառ արիւնը չըրջան կ'ընէր երակներուն մէջ: Ի՞նչ հրապոյրներ ունէր աչխարհ այն ատեն: Գեղեցկութիւն կը յորդէր շուրջը ու դիւրամատոյց հեշտանքը կը հպէր իր շրթներուն: Ընտանեկան կապեր իր ազատութիւնը կաշկանդող ծանրը չլթանէր թուած էին իրեն ու ինք՝ նուիրական ամէն աւանդութիւն արհամարհելով՝ ինքնանկախ կեանք ապրած էր: Մօտ քառորդ դարէ ի վեր վայլած էր աշխարհը այնպէս՝ ինչպէս երեւակայած էր իր խանդավառ օրերուն...: Ու այժմ, որ նոր տարեդարձ մը կ'ողջունէր, դժգոհութեան ալիք մը կ'սպառնար խեղդել գինքը...: Ոտքի ելաւ: Հայելիին նայեցաւ: Ի՞նչ աւեր, ի՞նչ աւերում: Երբեմնի իր առոյգ, կարմիր այտերուն ոչ իսկ հետքը հիմա: Կայծկլտող բիւրերուն տեղ՝ մարմնրուն աչքեր, ու մաղերուն վրայ ծանր դիզուող ձիւն մը՝ որ հալիլ չունի:

Հոյակապ չէնքի մը աւերակն անփառունակ...:

Տխրութենէ ընկճուած սիրտը շեշտեց պէտքը կադդուրումի, մաքուր բաց օդի: Ու ահա նորէն պատուհանին առջեւն էր Պարթեւ: Հանդիպակաց մայթին վրայ ամէն օրուան պէս կը խաղային իր բարեկամին՝

Վաղարշին, զոյգ մը զաւակները: Պարթեւ խիստ յաճախ — դրեթէ ամէն օր — տեսած էր անոնց խաղալը: Բայց այսօր կարծես լեզու ելած էր այն ու բարձրաձայն կը խօսէր իրեն:— Անհոգ հոս հոն վաղվաւորող այդ մատաղ հոգիներուն հայրը՝ Վաղարշը՝ կը պատկերանար իր առջեւ ու ինք անոր աչքերուն մէջ կը դըտնէր հպարտութիւն մը, յաղթական ժպիտ մը՝ որ կարծես զինք կը հեղնէր ու կը խարանէր իր եսասիրութիւնը, իր հեշտամոլութիւնը: Ու իրեն այնպէս կուգար թէ կեանքի պայքարին մէջ վախկոտ մը, դասալիք մը եղած է ինք: Իր սեփական դատաստանին առջեւ յանցաւորի մը, մեղապարտի մը սարսուռն զգաց ու լըքումը կապարի պէս ծանրացաւ իր ուսերուն: Մինչեւ այդ օր երբեմն երբեմն միայն զգացուած ամայութիւնը ծաւալեցաւ, խորացաւ, ու զահանդական անդունդի մը համեմատութիւնները առաւ: Առաջին անգամն էր որ զգաց իր միմիկութիւնը ու սարսափեցաւ: Երբեք իրեն այս աստիճան երկիւղալի չէր թուած մեռնիլը: Ու ասիկա ոչ թէ անոր համար որ մահը շատ մօտ կը թուէր իրեն. ո՛չ. թէեւ մասամբ հիւանդկախ, եւ սակայն կըրորեն. ո՛չ. թէեւ մասամբ հիւանդկախ, եւ սակայն կըրորեն: Ի՞նչ անտաթէտներ ապրած են տարիներով: Բայց այս խորհուրդը, նոյն իսկ հաւաստացումը, բաւական չէր փարատելու մահուան սարսափը: Վաղարշի վարած կեանքը, անոր ճամբուն ընտրութիւնը մշտնջենապէս փայլող արեւի մը երեւոյթը կ'առնէր: Իրը մէտօրա մըն էր որ աննշան շողարձակումով մը պիտի շիջէր, անհետէր խաւառ:

Քառասուն եւ հինգերորդ տարեդարձն էր:

Քառասուն եւ հինգ մոմեր պէտք էր վառէին այսօր, մտածեց Պարթեւ. ու իր երեւակայութեան ներկայացան մոմերը՝ որոնք կը բոցավառէին, կը բոցավառէին ու տակաւ տակաւ կը հատնէին, մինչեւ որ մարմրէին, մարէին ու խաւարը պատէր ամէնը: Ի՞նչ դժբաղդութիւն որ այդ բոցերէն պիտի չի վառէր նոր

մոմ մը, յետոյ ուրիշ մը, յետոյ ուրիշ մը, յետոյ ուրիշ մը ու այսպէս անվերջ: Իր իսկ կեանքին խորհրդանշանն էր այս տեսիլը: Պարթեւ ի դուր ջանաց վանել սոյն տխուր խորհրդածութիւնը: Ինքնակոչ ու պարտադիր այցելուի մը պէս անցեալը կ'ըզացնէր իր ներկայութիւնը: Անոր առջեւ մի առ մի կը պատկերանային այն բոլոր դէմքերը՝ որոնց հետ հաճոյքի վայրկեաններ, զբօսալի ժամանցներ ունեցած էր: Կ'ըզար որ թէեւ անոնց մէջ ապրած էր, անոնց հետ կերած խմած էր, եւ սակայն հոգեկան կապ մը, սիրտէ սիրտ յարաբերութիւն մը դոյացած էր իրենց միջեւ: Ստուգիւ կենդանի էին դեռ անոնք: Բայց ոչ ինք անոնց համար ապրած էր եւ ոչ ալ անոնք իրեն համար ապրած էին: Ու այժմ՝ որ հաճոյքին յաջորդող աւերը կը պարզուէր ու կարեկից հոգիներու պէտքը կ'ըզացուէր, մինակութիւնը ինքզինք կը շեշտէր ու ընտանեկան յարկի քաղցրիկ յիշատակը կը տաղնապեցնէր իր էութիւնը: Ինչպէս ցարդ չէր անդրադարձած թէ բազմութիւնը, ամբոխը պէտք չունի իրեն: Դրանը չէմքին, սանդղամատերուն վրայ, սենեակէն ներս ոչ ոք, ոչ ոք, ոչ ոք կ'սպասէր իրեն: Ու նորէն Վաղարշի դէմքն էր որ հսկայի մը, աժտէհաւրի մը պէս կը ցցուէր իր առջեւ: Ի՞նչ հեշտանք կ'ողորդէ անոր սիրտը երբ զաւակները զինք կ'ողջունեն: Ի՞նչ բերկրանք կը շողայ անոր աչքերուն մէջ երբ կինը կը ժպտի իր վերադարձին...

Դուրսի հովը՝ կանացի անուշահոտութիւնով ծանրաբեռնուած՝ ներս խուժեց սենեակէն: Պաշտօն երգի մը եղանակը լեցուց միջոցը: Պարթեւ ցնցուեցաւ ու կեանքին մէջ առաջին անգամ ըլլալով պժգանքի մը խըլլորտումն զգաց իր հոգիին մէջ: Ի՞նչքան պիտի ուզէր որ այդ երգին տեղ իր կեանքէն կեանք ու արիւնէն արիւն առած մատաղ հոգիի մը ճիւղը ողողէր բովանդակ մթնոլորտը...

Հեգնանքի ծով մը հայելիացաւ Պարթեւի առջեւ:

Իր մինչեւ երէկի բարեկամներու աչքերէն հեգնանք կը ծորէր, ընկերներու նայուածքներէն հեգնանք կ'արտահոսէր, ծանօթներու շրթներէն հեգնանք կը թորէր: Ամէնքը, ամէնքը զինք կը ծաղրէին կարծես ու իր մէջ կ'ուռէր կարօտը զինքը ողջագուրել փութացող փոքրիկ, քնքուշ էակի մը՝ որուն աչքերուն մէջ ու այտերուն վրայ տեսնէր իր պատկերը, ու անունին, ու էութեան շարունակութեամբը, տեւականութեամբը, անմահութեամբը հրճուէր ու այնպէս փակէր իր աղօտացած աչքերը:

Այս անկարելի ըզմանքին առջեւ տեղի տուին բոլոր միւս ըզմանքները ու անոր սիրտը վերածուեցաւ լըքուած, թափուր վանդակի մը: Ու Պարթեւ որ անկախութեան, ինքնիշխանութեան, անկաշկանդ թռիչքի երազովը տարուած ու այդպէս ալ ապրած էր տարիներ տարիներով, զգաց իր եղկելիութիւնը, իր կաշկանդուած ըլլալը, իր մինակութիւնը, իր անյիշատակ կորուստը, ու քառասուն եւ հինգերորդ տարեդարձը տօնեց անսահման վշտով ու խոր ալ ամուլ ապաշաւով:

1923

ՔԱՐԷ ԱՍՏԾՈՒՆ ՎՐԷԺԸ

(Աւանդալիպ)

Բլուրներուն ծոցը, կիրճի մը մէջ, տարիներ տա-
րիներով փռուած կը մնար գիւղը՝ որուն գլխուն վե-
րեւ, սեպ ժայռի մը գագաթին, յաւիտենական սպառ-
նալիքի մը պէս, իր ծանրութիւնը կը կախէր Քարէ
Աստուածը — ասպառաժի հսկայ զանգուած մը:

Գիւղին բնակիչները՝ սարսափի այդ ուրուականէն
ահաբեկ՝ քարէ սրբատաշ բազին մըն էին կանգներ ա-
նոր ոտքը, եւ ամէն իրիկուն խունկով ու մոմով կ'օծէին
դայն:

Բազինին մօտ աճեր, հասակ քաշեր էր հաստարուն
ծառ մը՝ զոր գիւղացիները գերբնական ուժով հագուե-
ցուցեր եւ նուիրականութիւնով օծեր, սրբացուցեր էին:

Ու այսպէս, քարին ու ծառին պաշտամունքը տա-
րածուեր, բռներ էր ամէնը, որոնք ուխտի կուգային
յաճախ, եւ իրենց աղօթքներուն ու մաղթանքներուն
հետ միասին գառնուկներ կ'ողջակիւղէին եւ աքաղաղ-
ներու արիւնով կը ներկէին շրջապատի սրբազան հողը:

Ամբլթեամբ տառապող կիներ, աչքերէ անտես,
կամաց կամաց կը սողսղային, եւ երեք անգամ բազի-
նին շուրջ կը պտտցնէին թեւ մը՝ որմէ գուլպայ հիւ-
սելով կը հագնէին վերջէն. ու ասպառաժի սարսափազ-
գեցիկ այդ զանգուածը կ'ողորմէր իրենց եւ զաւակ կը
սլարգեւէր:

Չորցած ստինքներով մայրեր՝ իրենց զաւակները
գրկերնին առած՝ կուգային, կը չօքէին բազինին առ-
ջեւ, իրենց արցունքներով կ'ողորմէին քարերը, եւ զան-
գըւածը կը յուղուէր, ու ծիծերը կ'ուռնային, ու կա-

թը կ'եռար, կը յորդէր պտիկիներէն դուրս, ու մա-
նուկներու ազազուն թաթիկները կը լեցուէին, կը գի-
րուկնային տակաւ, ու անոնց գէմքերը հասած նուռե-
րու պէս կը կարմրէին, կ'աղուորնային:

Չանազան ախտաժէտներ, բորոտներ, յօդացաւէ
տառապողներ, քուրջէ կտորներու մէջ, իրենց ցաւերը
ծառի ճիւղերուն կը փաթթէին ու տուն կը վերադառ-
նային թեթեւցած ու կազդուրուած:

Երաշտի ատեն, երբ արեւը կ'այրէր հողը եւ երկինք
կը կղպուէր, կ'ամլանար իսպառ, գիւղին բոլոր բնակիչ-
ները մեծ թէ պզտիկ՝ բազինին շուրջ կը բոլորուէին եւ
իրենց սեփական ձեռքերով մի առ մի հաւաքած փայ-
տերէն հսկայ խարոյկ մը կը վառէին: Ու երկինք կը
տամկանար, ամպերը կը դիզուէին, եւ օրհնաբեր անձ-
րեւը կ'ողորմէր, կ'արգասաբերէր արեւէն կոնծած ան-
դերն ու անդաստանները:

Վա՛յ թէ մարդիկ յանգնէին հեղնել, կասկածի ա-
ռարկայ ընել Քարէ Աստուծուն հրաշագործ զօրութիւնը:
Անոնց աչքերուն լոյսը կը մարմրէր, կը շիջէր իսպառ,
ձեռքերը կը քաշուէին, ոտքերը կը կթոտէին, անշար-
ժութեան կը դատապարտուէին: Գիւղը քանի'ներուն
անունը կուտար, լսէի՞ք, քանի'ներուն անունը՝ որոնց
սկեպտիկութեան հետեւանօք բերանները ծոեր եւ երես-
ներն ետին դարձեր էին:

Ու գիւղը՝ Քարէ Աստուծուն հանգէպ ցուցուցած իր
պաշտումին վստահ՝ անխռով կը շարունակէր իր կեն-
ցաղը: Ու ասպառաժէ այդ զանգուածը՝ տարիներ տա-
րիներով՝ իր տեղը գամուած կը մնար անշարժ, եւ բարի
հօր մը պէս ա'լ կը ժպտէր կարծես մեծին ու պզտիկին:
Փուլ գալու, գիւղին վրայ իյնալու, դայն հիմնայատակ
կործանելու սարսափը՝ տարիներու վարժութեան մէջ՝
նուաղեր, հալեր էր գրեթէ, եւ գիւղացին հաշտուած էր
իր Աստուծուն հետ՝ որ հիմայ կ'ողորմէր զինքը ամէն բա-
րիքներով:

* * *

Ու օր մըն ալ, ի՞նչ գէշ օր — երթա՛յ երթա՛յ այն օրը, ա՛լ չիգայ — վայրագ խուժան մը՝ բիրերով ու տապաւներով զինուած՝ յարձակեր, վռնտեր էր բարեպաշտ գիւղացիները եւ բռնագրաւեր անոնց ինչքն ու ստացուածքը: Քարէ Աստծուն պաշտամունքը ծալլուեր մէկդի դրուեր էր: Ա՛լ ոչ ոք կ'երթար իյնալու Անոր առջին ու իր սիրտը բանալու Անոր անսահման գգուանքին: Անոր նուիրուած բազինն ու ծառը իրենց առանձնութիւնն ու անխառնակութիւնը կը սգային բաց օդին մէջ, ու ասպառածի այդ դանդուածը կը տխրէր, կը խոժոժէր եւ իր անսահման ցաւին մէջ կը պարտէր իր կատաղութիւնը:

* * *

Աչնան վերջերը՝ իրիկուան մը դէմ, խուժանի մէկ քանի դաժան դէմքերը, խստաշունչ ձմրան հեռապատկերէն տարուած՝ առին տապաւները եւ դիմեցին դէպի բազինը: Քարէ Աստծուն ոտքը տարածուող յաղթանդամ ծառը ինկաւ անոնց տապարի հարուածներուն տակ: Այժմ բազինն էր միայն որ կը կանգնէր այնտեղ միս մինակ, առանձինն: Տապաւնահարներէն մէկը հոժակու երիտասարդ մըն էր, կայտառ, առոյգ, քաջակաղմ: Արիւնը կ'եռար անոր երակներուն մէջ եւ ոճիրին խանդը կը գինովցնէր զինքը: Բազինին կապուած միամիտ հաւատքին դէմ կ'ըմբոստանար իր միտքը եւ հեղնութիւն մը, դառն ծիծաղ մը կ'ողողէր իր համակ էութիւնը: Եւ բազուկը կը բարձրանար, ու տապարի հարուածները՝ անսահման քրքիչներու մէջ՝ կը փչրէին, կտոր կտոր կ'ընէին բազինը՝ որ ո՛վ գիտէ, քանի՞ քանի՞ դարեր ջերմեռանդ ժողովուրդի մը երանաբաշխ միջոցն էր եղեր:

Ու երիտասարդը՝ Աստուծոյ մը վրայ տարած իր այս յաղթանակէն գինով՝ հպարտ մուտք մը կ'ընէր տունէն ներս, իրեններուն հետ միասին:

* * *

Իրիկուան ստուերները իջան, խտացան եւ իրենց գրկին մէջ առին բովանդակ դիւղը՝ որ իր վաղեմի ջերմեռանդ բնիկներուն կարօտը կը քաշէր այժմ: Խաւարին ալիքները յորդեցին եւ թուխպը պատեց երկինքը՝ որ մթնեց եւ կապարի պէս ճնշեց միջոցը: Ամպերը բարդուեցան, կուտակուեցան, եւ վայրկեան առ վայրկեան աւելի սպառնալի, աւելի ահարկու դարձան: Հաղարաւոր թնդանօթներու միանուագ որոտին ուժգնութեամբը ջիղերը սարսոյ գոռում գոչումներ լեցուցին անսահման պարապը: Հեղեղանման անձրեւը ծեծեց տանիքները: Կայծակները՝ հրեղէն օձերու պէս՝ ճեղքեցին անջրպետը ու մխուեցան ժայռերուն ծոցը: Կո՛րծանաբար փոթորիկ մը սուրաց միջոցին մէջ եւ հիմնադատակ կործանեց ծառեր ու ծառաստաններ: Երկինք ու երկիր սասանեցան կարծես իրենց հիմերէն ու ասպառածի գազաթին վրայ դարերով հանդէոյ Քարէ Աստուծոյ վեր ելաւ իր տեղէն եւ ահագին դղրդմամբ մը իջաւ, իջաւ գիւղին վրայ ու իր սոսկավիթխար ճնշումին տակ ծածկեց գիւղն ու անոր դաժան բնակիչները...:

* * *

Ու հիմայ, երբեմնի այդ շէն գիւղէն աւերակ մը կայ միայն՝ որ իր ամօթը կը պտտցնէ արեւուն տակ ու իր մշանջենական քունը կը խորդայ Քարէ Աստծուն հսկայ ծանրութեանը ներքեւ:

Յաւիտենական մեռելն է այն՝ որուն իսպառ զլացումը է յարութեան չքնաղ յոյսը:

1920

ԹԱՓԱՌՈՒՄՆԵՐ

Յ Ի Շ Ա Տ Ա Կ

Անոր՝ որուն չի յայտնեցի սէրս երբեք

Մեռա՛ր...

Ու անկէ ասդին ամիսներ են անցեր, տարիներ՝ ու դուն կ'ապրիս դեռ սրտիս մէջ՝ որ քեզմով բաբախեց, հողիւս մէջ՝ որ պատկերովդ հրճուեցաւ, աչքերուս մէջ՝ որ մահդ լացին, եւ այտերուս վրայ՝ ուր մանկու- նակ տարիներուդ համբոյրը կը ջեռնու ահա՛ :

Մեռար... ու կ'ապրիս տակաւին: Մահը կեանքին վերջաւորութիւնը չէ բնաւ, այլ անոր այլակերպ մէկ եղանակաւորումը միայն: Խութեանս մասնիկն է Էու- թիւնդ՝ որ վրադ կուտուող հողին ու շիրմաքարին մէ- ջէն՝ յառնող փիւնիկին պէս, կը բարձրանայ, կը ծի- ծաղի, կը նաղի: Ինձ ծանօթ ձայնիդ շէշտերը՝ աղուոր երաժշտութեան մը նման՝ կը դդուեն ականջներս, ու դիցանուշ նայուածքդ՝ ասլըրլի վարդերուն պէս՝ կը ծաղկի աչքերուս մէջ:

Մեռար... ու կ'ապրիս տակաւին: Վշտին արտա- յայտութիւնը տկարութիւնն է մարդուն. ատիկա այ- սօր է միայն որ կ'ըմբռնեմ, երբ պայծառ գիտակցու- թիւնս կը մղուի հեզներու արցունքներս զոր ա'յնքան դառնօրէն թափեցի անշնչացեալ մարմնոյդ վրայ, եւ մըմուռը սրտիս՝ զոր կսկծադին քամեցի ուսամբարձ դադաղիդ ի տես:

Մեռար... ու կ'ապրիս տակաւին: Ի՞նչքան լեռներ անցայ ես յիշատակիդ հետ, քու մահէդ ասդին. ինչ- քան ծովեր. ովկէանի ի՞նչ անսահման տարածութիւն- ներ կտրեցի. ի՞նչ հորիզոններ ողջունեցի: Հիւսիսէն

մինչեւ հարաւ, ու արեւելքէն մինչեւ արեւմուտք եղբայր եղայ ես հովին ու ջուրին, անձրեւին ու արեւին. անոնց հետ շրջան ըրի ու անոնց համեմատ հանգիստ առի. մինչեւ որ սուրին ու սովին ստուերը դադրեցաւ յաճախանք մը ըլլալէ...

Այդ իսկ, սակայն, չի լեցուց շուրջս փռուող ամառայինը՝ զոր շունչիդ օծութիւնը միայն կը վերակենդանացնէ: Քիւ թաւիչէ ոտներուդ տակ վարդաստաններ կը ծաղկին, մինչ երազիս աստուածները այցի կուգան արեւ տեսքիդ:

Մեռար... ու կ'ապրիս տակաւին: Յիշատակին անմահութիւնը անմահութիւնն է կեանքին: Եւ բաղձանքներդ զոր կը անուցանէիր, եւ հաւատքդ որով չեղտակի ապագային կը նայէիր, եւ սէրդ զոր թերեւս կը վաքանէիր արտայայտել, եւ երգերդ՝ որոնցմով թեւ կուտայիր զգացումներուդ, եւ խորհուրդներդ, եւ խօսքերդ, եւ ձեւերդ եւ էութիւնդ համակ հոն են, յիշատակիդ մէջ, կենդանի՝ որպէս աստուածն երկինքին, եւ զգուշիւ որպէս ժպտը յաւերժահարսին:

Մեռար... ու կ'ապրիս տակաւին: Յիշատակդ ծիածանն է գունազեղ, որ թխպայտը ամպերուն մէջէն կը ժպտի սրտիս աւերներուն: Ո՛րհ, ի՛նչքան վիշտեր կան արձանագրուած հոն, ի՛նչքան վէրքեր, ի՛նչքան բոցեր, ի՛նչքան լացեր...: Ժամանակը կը թռչի, ու կեանքիս տարիները՝ որ կը սուրան անոր հետ, տակաւ կը կապտեն ինձմէ երջանկութիւնս զոր կը հաւատայի պահած ըլլալ իբրեւ աւանդ ապագայի: Ու զոն որ կ'ապրիս, տիրող այս քայքայումին մէջէն ինձի կը բերես Անցեալը իր հաղար ու մէկ վայելքներով, ու հարկը հաղար ծիծաղներով:

Մեռար ու կ'ապրիս տակաւին...: Ո՛ր երանութիւնը չի փոփստած, չարտասանուած սէրին, ո՛ր վայելքը վարանոտ, գաղտագողի համբոյրին, ո՛ր ցնձութիւնը անմեղ, անմանկ նայուածքին, ո՛ր հեշտանքը մա-

նուկի պինդ ձեռնասեղմումին, ո՛ր յաւերժականութիւնը այս չքնաղ երազներուն՝ որոնց մօտ խուսափող, անհրապոյր անուրջ մըն է կեանքը՝ որուն ա՛յնքան հոգեւին կառչած կ'ուղենք մնալ մենք մարդիկս:

Մեռար... ու կ'ապրիս տակաւին: Ա՛լ արցունք չունիմ քեզի համար: Մանկութեանս ժպտն է որ կեանքիս սա աշունին մէջէն գրեզ կ'ողջունէ: Երէկի օրերը անցեալինը չեն այլեւս, անոնք կենդանի են աւելի քան ներկան, եւ անոնց վրայ ա՛լ իր մշուշը չի սփռեր բիրտ ժամանակը: Զութակի մը հեշտագրող խաղերուն թրթռուն չեւոյն աւելի քաղցր է չիրմէն ձայնուած եղանակը՝ որ կը դիւթէ, կը գերէ զիս ու կը մղէ լքելու կենդանի ողջագութեամբն ու հմայքը եւ նետուելու գիրկը քու աննիւթ բազումներուդ:

Մեռար... ու կ'ապրիս տակաւին: Ո՛ր նուիրականութիւնը անունիդ հունչին, ո՛ր վաղնջական շունչը մոռցուած նուագին...: Ի՛նչպէս լեցնել, առանց անոնց, պարասը սրտիս՝ որ գիտեմ, պիտի հիւծի, պիտի մաշի վաղաժամ: Սի՛րտս... ո՛րհ, տխրատեսիլ գերեզմանը լայնափոր՝ ուր մէկիկ մէկիկ թաղած եմ բոլոր յոյսերն իմ դարունին: Գիտնայի՛ր, ի՛նչպէս ծաղկեցան անոնք առտուան ցօղին հետ, ու մեռան աշունի վարդերուն պէս, դեռ իրիկուն չեղած: Բայց չիրմամփոփ այս սրտիս համար յիշատակդ շողն է արեւին, որ դարեր դարերով կեանք է տուեր աշխարհներու, ինքն ըլլալով ամենապայծառ ու կենսալիւ երեւոյթը՝ թանձրախաւար քառսներուն վերեւ առկախ...:

ԱՐՀԱՄԱՐՀԱՆՔ

Անբաղդ, աղուոր աղջկան մը

Մատաղ սրտիդ մէջ քնքուշ՝ մատղշուկ սէր մը մեռաւ այսօր, ու ես կը բաղձամ որ այգածաղկին պէս ժպտիս նորէն կեանքին ու մարդերուն:

Ժպտէ՛, անբա՛ղդ աղջիկ, ժպտէ՛: Ապրող խորհուրդը տիեզերքին՝ յաւիտենական արհամարհանքն է միայն: Երանութիւնը դիւթական երանք մըն է սոսկ, որ կը պարուրէ մեր էութիւնը, որպէսզի, մեր սթափումի վայրկեաններուն, յուսախաբութեան դառն բաժակը աւելի եւս դառնօրէն մօտեցուի մեր շրթներուն:

Ի՞նչքան տկար էակներ ենք մենք ճակատագրին ձեռքը՝ որ կը վարէ մեզ իր խօլ քմայքին համեմատ: Աղուոր բաղձանքներ, դեղեցիկ յոյսեր, կամրուկ վարդեր վայրկեանի մը բաժինն են մեր, ու ահա տառապանքը արագ թռիչներով կը հասնի մեզի ու կ'ընդգրկէ մեր ողջ էութիւնը:

Կեանքը ա՛յսպէս է սակայն: Ամէն ծնունդը ցաւով կ'երկնուի ու ամէն մահ վշտով կը հասունանայ:

Կայտուող, ոտոտտուն երգեր մոռացութեան մը ծոցէն հաղիւ թէ կը յառնեն հանդիսաւոր վայրկեանի մը մէջ, մինչ մեր առանձնութեանը պահերուն, դադաղին պէս տխուր, ու ամպոտ օրուան մը պէս թախծոտ, վշտին երգերն ու քերթուածներն են որ կը յեղեղեն մեր շուրթները:

Ժպտէ՛, անբա՛ղդ աղջիկ, ժպտէ՛: Ամէն հոգի հառաչանք մը ունի զոր ուրիշները չեն ըմբռներ: Յիմարները թերեւս անընդունակ են վշտի, ու յիմարները ա-

մենակեղեկի արարածներն են տիեզերքի: Իրաւ է որ իրականութիւններուն հանդէպ անոնց ունեցած անգլոտակցութիւնը կ'երջանկացնէ զիրենք երանութեամբը անզգայ իրերուն՝ որոնք պիտի չը ճանչնան, սակայն, երբէք քաղցրութիւնը արհամարհուած վշտին:

Ժպտէ՛, անբա՛ղդ աղջիկ, ժպտէ՛, մինչ վիշտը կը ճնշէ սիրտդ՝ որ անոր անսահման ծանրութեանը տակ կըքուն՝ դէպի գերեզման կը հակի: Յոյսը թող չի ծաղկի երբէք կուրծքէդ ներս, ու բնութեանապաշտ հոգիդ՝ թխալայորդ ամպերուն ու ոռնացող փոթորիկներուն մէջէն՝ երկնագեղ ծիածանի մը խայտանքը թող չի նշմարէ բնաւ. զի այդ ծիածանը, ո՛րհ, խաբող նայուածքն է բողբոջ կնոջ՝ որ համայնատարած թշուառութեան մը ծոցը՝ փեղկերէ դուրկ պատուհանի մը պէս, ունայնօրէն կը փռուի:

Ժպտէ՛, աղուոր աղջիկ, ժպտէ՛, ու ցուցուր որ դուն մէկն ես այն գերզգայնիկ հոգիներուն՝ որոնց տրուած է վիշտը ճաշակել անտրտունջ, զի վշտակրութիւնն ալ արուեստ մըն է, գեղեցիկ՝ որպէս նոյն ինքն գեղեցիկութիւնը, եւ վսեմ՝ որպէս աստուածութիւնն երկնքին: Գերագոյն սէրը վշտահար սրտերու մէջ մարմին կ'առնէ եւ անխաղախ ժպտը ծաղկին է գութին, եթէ երբէք հեղնանք չէ անիկա վշտին:

Ժպտէ՛, անբա՛ղդ աղջիկ, ժպտէ՛: Կեանքը այսպէ՛ս է ձեւուած. — տարիներ պիտի հոլովուին եւ աւերակներուն վրայ աւերակները պիտի քրքջան. դալուկ վերջալոյսն ու մարող յետին ցոլքն անգամ ժպտելով պէտք է դիմաւորէ մարդ՝ որ անոնց հետ միասին իր դամբանին կը մերձենայ տակաւ: Վիճակներու նմանութիւնը ամենամեծ սիրտանքն է թշուառներուն, ու թշուառութիւնը գերագոյն ծնողն է եղբայրակցութեան:

Գիտնայի՛ր, ի՞նչքան աղուոր է ժպտը դէմքիդ՝ անբա՛ղդ աղջիկ. ի՞նչքան գիտակից արհամարհանքն ունի այն՝ կեանքի վշտաստանին՝ ուր ուրախութիւնը,

խոսաստիող ասուելին նման, բոլոր մը միայն կը լուսա-
ւորէ միջոցը ու... կ'անհետի: Եւ անոր քաղցրիկ յի-
շատակը՝ զոր կը կրենք մեր սրտին մէջ, աւելի եւս կը
չեչտէ սուգը՝ որով կ'ողբանք կորուստը աղուոր երե-
ւոյթներուն եւ սիրելի էակներուն: Ի՞նչքան տկարամիտ
ենք մենք, մարդիկս՝ որ հեւիհեւ ու շնչաստառ կը վա-
ղենք ողջունելու բախտաւորութեան մը արշալոյսը՝ ո-
րուն ստոյգ նուաղումը մշտնջենապէս պիտի տանջէ մեր
հոգիները:

Ժպտէ՛, անբա՛ղդ աղիջիկ, Ժպտէ՛: Արտաքնապէս
կենսութեան այս քաղաքին մէջ տառապանքն է համայ-
նատարած: Ընտանեկան թշուառութիւններուն վրայ
համայնքին անհոգ արհամարհանքն է փռուեր, ու հա-
սարակական կոտտացող վէրքերուն վրայ քաղաքակըր-
թական խենթ խնծիղն է տարածուեր:

Ժպտէ՛, քոյր իմ, Ժպտէ՛, թող ոչ ոք չի նշմարէ
արցունքը՝ որ մենիկ ժամերուդ կ'այրէ կոպերդ: Աշ-
խարհ օտար է արցունքի: Դո՞ւն ես որ պիտի փաստես
անոր թէ արցունքդ ուժ մըն է, գերազոյն ուժը աղա-
ղակող թշուառութիւններուդ՝ որով հոգիդ կ'սփոփէ
ինքզինքը:

Ժպտէ՛, անբա՛ղդ աղիջիկ, Ժպտէ՛, ու մի՛ հաւատար
երբ կ'ըսեն թէ ամէն ինչ որ կ'ապրի, պիտի մեռնի: Ի-
րաւ է որ ծաղիկը կը թարչամի ու տերեւը կը թափի,
թռչնիկը կը մնջէ ու աստղերը կը դալկանան, գուն-
դերը կը հալին ու մարդիկը կը ներհեն անէութեան ծո-
ցը: Բայց վիշտը, ա՛յնքան դարերէ ասդին, չի ծերա-
ցաւ տակաւին: Ժամանակին ու Միջոցին հետ անմահ
Ներորդութիւնն է անիկա:

Ժպտէ՛, քոյր իմ, Ժպտէ՛, ու թող ուրիշներ չը
նշմարեն «փոփոխութիւնը» զոր վիշտը պեղած է երե-
սիդ: Ժպտէ՛ երբ մեռնող մատաղ սիրոյդ բացակայու-
թիւնը կը լեցնէ միջոցը: Ժպտէ՛ ու վերաւոր սրտիդ ա-
րիւնիլը դո՛ւն միայն գիտցիր: Թո՛ղ որ ուրիշներ նա-

խանձին ժպտող երջանկութեանդ: Ժպտին յառաջ բե-
րած նախանձը թշուառութեան արտադրելիք կարեկ-
ցութենէն աւելի նախամեծար է: Գութն ու ողորմու-
թիւնը ոսկորներ են որ փափուկ ակռաներդ կը փշրեն:
Դժնէ ցաւին հանդէպ սէգ կեցուածք մը վսեմ է ու խոր-
հըրդաւոր որպէս Մատոնան հոյակապ կաթողիկէի մը
խորանին ներսը: Ու դուն նորագոյն ժամանակներու
թշուառութիւններուն եւ սպառնացող սովին ու սուրին
հանդէպ գեղեցկօրէն պիտի ժպտիս...:

1917

ԲԱՅԱԿԱՆ

Անոր՝ որ հեգնեց

Անձկութիւնը նորէն գրկեց զիս հիմայ...:

Զը գիտե՞մ, ինչո՞ւ բացակային այս յաճախանքը ա՛յսքան ուժգին է ու յարատեւ: Ինչքան երկար է այս գիշերն, Աստուած՝ իմ, ու ինչքա՞ն սեւամած: Արհա՛մարհուած ըլլալու գիտակցութի՞ւնն է արդեօք որ այսպէս կը պատէ հոգիս տակաւ, ապա թէ չէ, ուրիշ՞ այս փոթորիկը՝ որ կ'ալեկոծէ գանկս յարաժամ: Առաջին սիրոյս պատիր բնազդն է թերեւս որ անկէ սիրուած ըլլալու հաւատքը կը բերէ ինձ նորէն: Բայց չէ՞ որ շատոնց հաւատացի ես թէ սխալ ընթերցող մըն է սիրտը՝ որ պզտիկ շարժումներէ, անգիտակ նայուածքներէ, աննպատակ ժպիտներէ ու քաղցրիկ խօսքերէ աղուոր հետեւութիւններ կը հանէ միայն: Ու չէ՞ որ տարիներ առաջ, ես արդէն թաց աչքերով զգացի այդ պատճառները, ու վճռական լքումի մը մէջ այրեցի այդ պաշտոնի առարկան, մոխրացնելով միանգամայն սիրտս՝ որ անով կը խանդավառուէր...

Բայց ահա նորէն յաճախանքը անոր...: Ինչո՞ւ արդեօք սրտերն ալ չեն ենթարկուիր ժամանակին ու Միջոցին ազդեցութեանը: Ինչո՞ւ մարդկային կամքը չի կրնար իր իշխանութիւնը տարածել նոյն խիւ տարիներու անսահման անջրպետովը բաժնուած զգացումներուն վրայ...: Այս ի՞նչքան խորազդեցիկ է թափը առաջին սիրոյն...:

Պա՛ղ հրաժեշտ մը... Ու ինձի այնպէս կուգար որ ատիկա աւելի քան բաւական էր մոռնալու երէկը՝ որ փոխադարձ սիրոյ սփռումները չէր ընծայած ինձի: Ո՛վ

անգիտութեանս թէ բացակայութիւնը մշտարժարժ հուրի մը վառարանն է աներկբայ: Ու տեսէ՛ք, բացակային կարօտն է որ կը շղթայէ զիս նորէն. մտածումս անոր կ'երկարի, ու անոր գլխուն վրայ ստուտկող չարագուշակ աղէտ մը կը տանջէ, կը չարչրկէ միտքս: Ի՞նչքան բարերար կրնայ ըլլալ սակայն այն աղէտը՝ որ սրտիս մոխրակոյտերուն տակ անթեղուած վերջին կայծըն ալ պիտի մարէ...: Բայց այս հրճուանքը հազիւ զգացած՝ խիղճին խայթը կ'ունենամ: Գո՞ւթն է արդեօք որ այսպէս կը յառնէ աւերակներուն մէջէն: Չեմ կարծեր: Սեւ աչքերն են որ հոգիիս կը թափանցեն. ու այդ աչքերը պաղատանքի մը շեշտը չունին իրենց մէջ: Վհուկային ի՞նչ թովք է այս որ անոր այտերէն չիթ չիթ կը ծորի սրտիս մէջ: Կ'զգամ որ գերեվարուած մըն եմ ես, ու ահա ջերմօրէն կը պաղատիմ որ չարագուշակ աղէտը չի պայթի անոր գլխուն...:

Եւ ինչո՞ւ այս պաղատանքը՝ երբ գիտեմ որ անիկա չսպասեր ինձի: Անոր բազուկները հեռաւոր սէր մը ողջագուրելու համար ստեղծուած չեն, ու պանդուխտի տաժանքը լուռ հոգիս ինքն է որ առանձին պիտի կրէ յաւիտեան: Առ այն վերադարձի մը հեռանկարն իսկ ցնորք մըն է աչքիս...: Բայց անոր ստուերը կը հետապնդէ զիս ամէն տեղ: Ե՞ս եմ արդեօք որ իրեն կը հետեւիմ...: Ի՞նչ մութ է մտքիս այս գիշերն, Աստուած՝ իմ, ու ի՞նչքան սեւամած. ի՞նչքան թանձր է այս խաւարը անայդ ու անառաւօտ...:

Տեսիլքս է որ կը գեղեցկանայ յանկարծ — սիրուած հոգին ճամբուս կ'սպասէ, ու ժպիտը աչքին՝ զիս կ'ողջագուրէ: Բլուրի կողքին, պարտէզին մէջ, ու գետի ափին սիրոյ պաշտամունքը կը խնկարկենք: Թրուչունին երգը հոգեզմայլ մեղեդի մը կը դառնայ, ու ջուրին կարկաջը՝ քաղցրաղու երաժշտութիւն մը: Բնութիւնը կը դարձնու եւ սիրտը կը գեղու անսահման եռանդով: Բայց ահա կասկածը՝ որ տեսիլքս աւելի ի-

ըսական է, կը պարզէ ինձ եղելութիւններու դաժան իսկութիւնը — ու ծաղիկները կը խամրին, ու տերեւները կը դալկանան, ու թռչունները կը մնջեն ու փոթորիկը կը խորտակէ նաւուն կողերը: Աստուած իմ, ի՞նչ մութ է դուրսը, ի՞նչ խաւար մտքիս մէջ:

Առեղծուածային ի՞նչ հեղինակութիւն է այս որ եօթը ծովերէն, ու եօթն անգամ եօթը սարերէն ասդին ալ իր թեւերը կը պարզէ:

Ո՞վ պիտի եղերեղէ ինծի դառնութիւնը սրտիս՝ որ անլոյս ու անարեւ խաւարին մէջէն դէպի գերեզման կը հակի...: Ու հեզնանքի ի՞նչ քրքիջ է այս, լսեցէք, որ մեռնող սրտիս վրայ, սիրուած, բացակայ էակին հազագէն հրճուազին ու կոկորդալիւր կը պոռթկայ...:

1917

Լ Բ Ո Ւ Մ

Անոր որ գիշեր մը լուսաւորեց հոգիս, ու ապա յաւիտեանակա՛ն խաւարի մը մէջ քաղեց գայն:

Ո՞վ պիտի երգէ ինծի թովանքը այն լուսնկայ գիշերին, ուր ծառերն ու ծաղիկները, մարգերն ու մարգաստանները կը նիրհէին գիւթական երազի մը գիրքէ: Զեփիւռը չէր չնչար թուփերուն մէջէն, ու մեղմիկ շունչ մ'իսկ չէր գգուեր կոկոններուն թաւիչ թերթիկները: Լճակին մէջ, ուր լուսնակին արծաթ շողիկները կը լողային, ալեակներն իրենց երազը ունէին, ա՛յնքան հեշտադին, ա՛յնքան երանաւէտ, որ խռովքի եւ ոչ մէկ հետք կը գծէին իրենց շուրջ: Ո՞վ գեղեցկութիւնը երազող բնութեան, ո՞վ անճառելի փառքը նիրհող լճակին, ո՞վ վսեմութիւնը գերահզօր լռութեան՝ անհուն որպէս միջոցը, անսահման՝ ինչպէս յաւիտեանութիւնը, խորունկ՝ ինչպէս հոգին երաժշտութեան:

Մինակ էի ես ափը լճակին, մինակ ու երազուն: Աչքերս, անպարունակ միջոցին մէջ, անհունութիւնը կը չափէին, մինչ հոգիս, բնութեան մէկ մասնիկը, կ'ըմպէր հեշտանքը անոր գիւթական մրափին: Դուն ալ մինակ էիր, մինակ ու երազուն՝ լճակին պէս, միջոցին պէս, ինծի պէս: Աչքերդ՝ բիւրեղ ինչպէս լճակը, լուսաւոր ինչպէս լուսնակը, խորհրդաւոր՝ ինչպէս երկինքը անամպ, կը լողային դողը հեշտադրդիւ երազին: Թաւշային ի՞նչ գեղեցկութիւն էր այն, Աստուած իմ, որ կ'օծէր այտերդ, երբ արմուկդ գետնին, ու գլուխդ արմուկիդ, լուսնակին թովքը կը ծծէիր, անգիտակ այն

աչքերուն՝ որ նոյն այդ պահուն քու թովբեզ կը ծծէին հեշտալիւր ու երանաւէտ: Աչքերս ի՞նչպէս մոլորեցան անպարունակ միջոցէն, ու ոտներս ի՞նչպէս չի պղծեցին անսահման ու խորունկ լուսթիւնը, այդ ես չի գիտեմ...: Բա՛ւ էր որ վայրկեան մը յետոյ քովդ էի, եւ նոր ու անսովոր երազով մը կը խայտար հոգիս...: Աչքէ անտես ձեռներ երանութեան մը դողը դրին սրտիս մէջ, երբ շունչդ, վարդաստաններէն անցնող հովիկին նման, կը բուրումնաւէտէր միջոցը: Օ՛ր, ձեռքե՛ր, ձեռքե՛ր, մաքուր ինչպէս ձիւն, լուսաւոր որպէս արեգակ, փափուկ ինչպէս շուշան... Ո՞վ պիտի երգէ ինծի, Բասէ՛րք, ո՞վ պիտի երգէ ինծի անանուն դողը ձեր անսահման գրգռներին, ո՞վ պիտի երգէ ինծի անմոռանալի հեշտանքը ձեզ մատուցուած համբոյրին...: Օ՛ր, ձեռքե՛ր, շուշանաթոյր, կաթնորակ ձեռքեր: Ի՞նչպէս երգեմ ես այժմ աստուածային երազը ձեր լռիկ այլ խոր թափափանց երաժշտութեան. ինչպէ՛ս երգեմ ամենանուաճ հրապոյրը վարդի ու մեխակի ձեր փափուկութեան, ուր հոգին իր պատկերը դրած էր ու սիրտն՝ իր երազը: Օ՛ր ձեռքե՛ր, ձեռքե՛ր, բուրումնաւէ՛տ, կանաչի՛ր ձեռքեր, երնէ՛կ ձեզ, հազա՛ր երնէկ, որ թարշամիլ չունիք դուք: Այտեր կը դալկանան ու աչքեր կը մարմրին ժամանակի լախտէն հարուածեալ, բայց դուք կը պահէք ձեր գեղն ու հրապոյրը, մինչեւ որ ձեզմով խօսող հոգին որսը դառնայ գերեզմանին: Օ՛ր, ձեռքե՛ր, ձեռքե՛ր, երգեցէ՛ք ինծի այսօր ձեր երգն հոգեթով, ինչպէս լռիկ երգեցիք այն գիշեր, ու սիրտս խայտաց հեշտագին...: Երգեցէ՛ք ինծի աստղին պէս չքնաղ ու լուսնկայ չողին պէս փափուկ այն էակը՝ որուն սիրտը ձեր մէջ կը բարախէր, ու հոգին՝ աչքերուն: Օ՛հ, ի՛նչքան գողտր էին մատները ձերին, նրբին ինչպէս խաղ մը տխուր, գգուելի ի՛նչպէս երազը մանկան, սրտագլորաւ ինչպէս սիրոյ առաջին մրմունջը վարանոտ...: Երգեցէ՛ք, երգեցէ՛ք ինծի ձեր երգն այն գիշերուայ,

առ որ կը թռչի այժմ հոգիս երանաբաղձիկ:

Ի՛նչ գիշեր էր այն, յիշէ՛ր, ի՛նչ գիշեր երազուն, երբ դուն՝ գեղեցիկ ինչպէս ճառագայթը ծովուն վրայ, չքնաղ ինչպէս առաւօտը արեւելքի մեր գիւղերուն, լուսաւոր ինչպէս տեսիլները մեր մանկութեան եւ դուարթ ինչպէս երազը երիտասարդ, խանդավառ բանաստեղծին, ժպտեցար ինծի աչքերուդ մէջէն ուր երանութիւն, ժպտեցար ինծի աչքերուդ մէջէն ուր երանութիւնը կը կայծկլտար: Յանդուգն ու յայրատ ձեւեր չունէիր դուն, ու ամէկոտ էիր, ամէկոտ՝ ինչպէս կ'ըլլան արեւելքի մեր հարսները իրենց պսակօրհնէքին...: Բայց դուն երազ մըն էիր ու անցար, ինչպէս կ'անցնին բոլոր երազները հեշտին. ու այժմ՝ առաւել քան երբէք՝ գեղեցիկ կը թուիս ինձ դուն, աւելի գեղեցիկ քան աստուածուհիները Յունաստանի, աւելի չքնաղ քան բուրումնաւէտ վարդը Մայիսի, աւելի դիւթական քան մոռցուած սիրելի բանաստեղծութեան մը մէկ տողը՝ որ միտքդ կ'իյնայ յանկարծ: Ա՛հ թէ կարենայի եղբւրդեւ քեզի լքումը անսահման որ կը չօքի կուրծքիս. ի՛նչքան ամայի է այժմ սիրտս, գիտնայի՛ր, ամայի ինչպէս ծառերը՝ որոնք յանկարծ կը մերկանան իրենց տերեւներէն, ու աւեր ինչպէս տուն մը՝ որ երկրաշարժի մը ցնցումով կը կործանի ինքն իր վրայ ու կը թափէ ամէն դուռ ու պատուհան: Ա՛հ թէ կարենայի եղբւրդեւ քեզի հառաչը որ կը թռչի հազագէս եւ լացը բերդեւ քեզի հառաչը որ կը թռչի հեռակայ էակ մըն եռողոր կուլամ, երբ կը յիշեմ որ հեռակայ էակ մըն եռ այժմ դու ինձ համար եւ ինձ տրուած չէ վերստին լսել ձայնդ՝ ուր քաղցրանուագ երաժշտութեան մը խաղերը կը թրթռային, եւ դուել ձեռներդ՝ որոնց հրաժեշտը մինակ թողուց զիս, միս մինակ՝ խոհերուս հետ ու ցաւերուս: Ա՛հ թէ տրուէր ինձ անգամ մըն ալ նայիլ աչքերուդ, սղմել ձեռներդ, ունկնդրել ձայնիդ: Ո՛րքան աղաչեցի, պաղատեցայ բաղդին որ գէթ երազներուս մէջ այցելէիր ինծի ու պատրանքը տայիր ժպտող աչքերուդ, թրթռացող ձայնիդ եւ երգող, կայտող, հըր-

դեհող ձեռներուդ: Լսած էի ու հաւտացած թէ բաղձացուած էակներ այցի կուգան երազի մէջ: Սո՛ւտ է, սո՛ւտ: Այս քանի՞ դիչեր է որ պատկերդ աչքիս մէջ կը քնեմ ու դուն խոյս կուտաս երազներէս: Ի՞նչ տանջանք է այս, Աստուած իմ, ի՞նչ տանջանք, որ երազն իսկ կը զլացուի հոգիին: Ինչքա՛ն բաներ պիտի ըսէի քեզի, ինչքա՛ն բաներ, եթէ միայն դիչեր մը երանաւէտէիւր երազներս ու թոյլ տայիր որ չըթներս պատմէին ամբողջ խռովքս ու այն անհրապոյր առաւօտներն ու վերջալոյսները՝ որոնք կ'երկարին հա՛ կ'երկարին...: Մի՛նակ եմ, մի՛ս մինակ՝ արցունքներուս հետ ու մահաբաղձիկ տենչերուս: Սիրտս՝ բանտարկեալ թռչունի մը հանգոյն՝ իր երկաթեայ որմերուն կը բախի, ու ինծի այնպէս կուգայ թէ ժպտող արշալոյս մը պիտի չողջունէ զիս երբէք: Յաւիտենապէս իրմէ անբաժան ցաւերով ծանրաբեռնուած հոգիս՝ գործատան մէջ յողնող, պարտասող մանուկներուն հանգոյն՝ կարօտն ունի ա՛յլ կարօտը գորովոտ նայուածքի մը, եւ սիրտարար, սիրալիւր զոյգ մը բառի: Եկո՛ւր, եկո՛ւր ինծի այնպէս, ինչպէս դուայ քեզ այն դիչեր, երազկոտ որպէս բանաստեղծը, ու խորհրդաւոր որպէս դիչերը Վոսիւորի վըրայ: Եկո՛ւր, հոգիս բաղձանքն ունի աչքերուդ, ու աղուո՛ր, աղուո՛ր, աղուո՛ր ձեռքերուդ... Սիրտս քեզ կը կանչէ ա՛յնքան անձկաւ ինչքան անձկաւ կեանքին կը կանչեն պատերազմի դաշտին վրայ վիրաւոր հազարաւոր, տասնեակ հազարաւոր զինուորները...: Ի դո՛ւր կը պաղատիմ սակայն ես: Սիրտս նոյն վանդակն է թափուր, ուրկէ՛ նոյեմբերի առաւօտով մը խոյս տըւին թռչունները: Մօրս պատկերն իսկ՝ որ ա՛յնքան հաճելի էր ինձ, դալկացա՛ւ, շիջա՛ւ աչքերուս. ո՛վ դիտէ թերեւս անոր յիշատակն իսկ աղօտանայ տակաւ, եւ դառնայ ա՛յնքան նուաղկոտ, ինչքան երազի մէջ լըսուած երգ մը անծանօթ: Անցեալի բոլոր քաղցր օրերուս արձագանքը շիջաւ աւա՛ղ, ինչպէս կը շիջանին թափա-

ռիկ ժողովուրդին դաշտին կուշտը վառած գիշերային բոլոր խարոյկները: Ի՞նչ անօրինակ ուժ է քուկինդ, որ այսպէս կ'ամայացնէ սիրտս իր բոլոր յիշատակներէն: Սէ՞րն է արդեօք որ այսպէս դող կը հանէ հոգիս: Առաջին անգամն է որ կնոջ մը աչքերը, այլ մանաւանդ ձեռքերը, խենթ կ'ընեն զիս այսպէս ու ծառաստանէ ծառաստան եւ լճակէ լճակ թափառիլ կուտան ինծի, վերստին քեզի հանդիպելու, քեզ ողջունելու փափաքով: Ա՛հ թէ դայիր անգամ մը ու փարատէիւր լքումը՝ որ ահա կը ծանրանայ, կը ծանրանայ, ու կապարի պէս կը ճնշէ հոգիս...:

1917

Վ Ե Ր Ջ Ա Լ Ո Յ Ս

Անոր որ զիս տեսնելուն՝ հառա-
չեց, ու գորշահեր գլխուս վրայ մար-
գարտէ իր արցունքները քափեց:

Վերջալոյսը իր տոգոյն ցուրերն է սփռեր աչքե-
րուս խորը եւ գերեզմանը մահուան իր բողբոջներն է
փթթեցուցեր գլուխիս վրայ, ու մաղերս, տեսէ՛ք,
ճերմակ են ներկուեր, ճեփ ճերմակ, ինչպէս կ'ըլլան
կատարները լեռնակուտակ ալիքներուն՝ զոր վայրագ
փոթորիկը կը յուզէ, կ'ուռեցնէ ծովուն անդունդնե-
րէն:

Վերջալոյսն է փռուեր գլուխիս վրայ, ու մաղերուս
մէջ ձիւն է մաղուեր... Երիտասարդ տարիներուս բե-
ռան տակ քամակս է ծռեր ու վաղահաս ծերութիւնը՝
հեզնական ժպիտը դէմքին՝ զիս կը ծաղրէ: Ժամանակի
ուժգին հոսանքը կը քշէ, կը վարէ զիս անխափան ու
չուրջիններս ամէն՝ ճերմակ մաղերուս կ'ուզղեն իրենց
դարմացական նայուածքները: Ո՞վ պիտի ուզէր թուել
մոլեղին փոթորիկները՝ որոնց կուրծք տալ ջանացած
է սա զաղփաղիւն կաղմուածքս, ու տակաւ առ տա-
կաւ դէպի անդունդն հակած է...: Ե՞րբ էր այն, Աստ-
ուած իմ, որ աչքերէս ներս կրակը կը շողար ու երակ-
ներուս մէջ արիւնը եռ կուգար: Այս քանի՞ տարի է,
ըսէի՞ք, քանի՞ տարի, որ սիրտս մոռցեր է դարունը եւ
ձմրան հետ ու ձմրան մէջ տակաւ առ տակաւ կը սա-
ռի...: Ա՛հ, թէ բերէիք ինծի ձայն մը մտերմիկ, որ
եղբայրօրէն եւ կամ քոյրօրէն մըմնջէր ահանջիւ թէ
«Երիտասարդական կորովդ տեղն է տակաւին, եւ նայ-

ուածքներդ կը պահեն իրենց կարթող հրապոյրը»: Ո՞վ
երազ ցնորական...: Աչունի հովը անցաւ սիրոյս պու-
րակին մէջէն, եւ ծառ ու ծաղիկ թօշնեցան անոր խամ-
բող շունչին տակ: Ե՞րբ էր որ արշալոյսին հետ ու ար-
շալոյսին համար կը խայտայի...: Այս ի՞նչ տաքնա-
պալի վերջալոյս է որ կ'ընդգրկէ բովանդակ էութիւնս:
Երէկի հաճոյքներս մեռան առ յաւիտ, մորթա թաղեց
իր թարմութիւնը, եւ մաղերս, սեփ սեւ, եփենոսի պէս
սեւ մաղերս աւելի քան դորշի մօտեցող դոյնով պատե-
ցան: Վերջալոյսին հետ լքումը եկաւ ծանրանալ հո-
գիւս վրայ, ու արցունքներուս մէջէն մահն իր տեսիլը
պարզեց վայրագ խրախճանքով մը: Յոյսերս են որ
կ'անհետին ահա միանգամայն ու դէմքիս խորշոմները
կ'աճին, կը բաղմանան, ու իրենց անհամար ծալքերը
կը տարածեն մինչեւ սրտիս խորերը: Վաղը՝ երիտա-
սարդ, խանդավառ օրերուս իղձերովն ու երազներովը
լեցուն փակ ու խորհրդասքօղ գիրքը չէ այլեւս: Անի-
մաստ տարակոյսներ, անհարկի կասկածներ, անտեղի
մտատանջութիւններ, վախ՛խուսի նախադէպութիւններ
հսկայատիպ տառերով կը ցցուին անոր ամէն մէկ է-
ջին վրայ: Արեւին յետին ցուրերն իսկ կը մարին կար-
ծես, ու ընդշմարուող խաւարին մէջ՝ յոգնած եւ ու-
ժասպառ՝ դետին իյնալու կը մօտիմ: Վերջալոյսն է
փռուեր սրտիս վրայ...: Վաղաթարչամ ծաղիկներու
հանդոյն թառամող հաճոյքներուս յիշատակը շիրմաս-
տանին մէջ վայող բուին նման կ'եղերերդէ, ու մեռ-
նող երիտասարդութեանս տեսիլը՝ յարութիւն առած՝
կը յաճախէ դանկս: Բերէ՛ք, բերէ՛ք ինծի իմ երիտա-
սարդութեանս տարիները, ո՞վ սուրբեր ու սրբուհիներ
երկնքի ու երկրի, բերէ՛ք ինծի այն խանդավառ տարի-
ները՝ երբ ամէն կերպ տենդ մըն էր ու ամէն իղձ՝ ա-
րեւով ու լուսինով ողողուն...: Սա վերջին քանի մը
տարիներուն մէջ ի՞նչ հսկայ այլակերպութիւն այտե-
րուս վրայ՝ ուր դալկութիւնը նստաւ, եւ հոգւոյս վը-

րայ՝ ուրիշ ներս արեւին նշոյլը դժուար թէ թափանցէ
ա՛լ...: Բայց ի՞նչքան կ'ուզէի երիտասարդանալ, կ'ու-
զէի վերադառնալ աւիւնս, կ'ուզէի որ աչքերուս մէջ բո-
ցը վառէր ու փողոցներուն մէջ, ու դահլիճներուն մէջ,
ու սլարասրահներուն մէջ ու ամենուրեք ուր երկրի հը-
րեշտակները կը ժպտին, ես իմ նուաճումներս ընէի առ-
ջի պէս. անոնք իրենց սիրաղեղ նայուածքներն ուղղէին
ինծի ու ես հրճուէի, հրճուէի, ինչպէս չեմ հրճուած
երբեք, անոնք իրենց շուշան ձեռները մօտեցնէին շրթ-
ներուս, ու ես՝ ջերմին ծոցը նետուած՝ յուզումէս ու
սարսուռէս խայտայի...: Ո՛վ պատրանք փայփայելի...
մինչ վերջալոյսն է պատեր զիս, եւ անսահման խաւա-
քը՝ երկաթեայ կափարիչի մը պէս, ծանր այլ ստոյգ,
վիճնէ սրտիս վրայ անմխիթար:

1917

ԱՐՁԱԿ ԷՋԵՐ

ՄԵՂԱ՛Յ . . .

Դիցուհի այն ֆաղափին՝ զոր լիե-
ցի նահանջի օրերուն

Մեղա՛յ . . .

Գաղտնի՝ ինչպէս գողը գիշերին մէջ, փութկոտ՝
ինչպէս այծեամբ իր կեանքին սպառնացող որսորդնե-
րուն առջեւէն, գողնիդող՝ ինչպէս ոճրագործը զինքն
հետապնդող ոստիկանի ներկայութենէն, այնպէ՛ս լքե-
ցի ես զքեզ ու փախայ . . .

Մեղա՛յ . . .

Բոցերուն մէջ ու բոցերուն հետ մոխրացող տունե-
րուդ ահաւորութիւնը կսկիծի եւ ո՛չ մէկ գիծ փոթեց
այտերուն վրայ ու սրտիս խոր. ամայացած փողոցնե-
րուդ վիշտը չի լացի ես երբէք. դուռներուդ վրայ ու
սպառուհաններէդ ներս, կայծակին պէս հարուածող
հազար հազարաւոր կացիներու զարկերը չիջան հո-
գիւս. ծերերուն լացը, մանուկներուն ճիչն ու հիւանդ-
ներուն աղաղակը չգօրեցին արթնցնել մէջս գթութեան
ողին. հրաժեշտի բառեր չայրեցին շրթներս. ակնարկս
խսկ վերջին անգամ ըլլալով գէթ, չի յածեցաւ շուրջդ.
գեղեցկութիւնդ պղծելու եւ փառքդ անչքացնելու ե-
կող կատաղի վոհմակին ընդդէմ մօլուցքի եւ ոչ մէկ
արտայայտութիւն իմ կողմէս, այսպէս՝ լքեցի ես ըզ-
քեզ :

Մեղա՛յ . . .

Ի՞նչքան երախտամոռ եղայ քեզի հանդէպ. ի՞նչ-
քան շուտ մոռցայ այգիներդ՝ որոնց թաւիչ կանան-
չութիւններուն խորը հոգիս իր եղբայրութիւնն էր դըր-

$$U \in \eta \omega', \dots$$
$$U \in \eta \omega', \dots$$
$$U \in \eta \omega' j \dots$$

— 110 —

Բայց կը տեսնեմ ահա, որ ջուրը ցամաքեր է առուներուդ մէջ ու ծառներուդ ճիւղերէն եղեամն է կախուեր, աւերակներուդ վրայ բուերը կը վայեն ու ոճ-րադործներու սուրը, համայնատարած սովին հետ, դեռ մինչեւ այսօր, հարազատներուդ վղին կ'երկարի:

Բարձրագույն իր անսահման գերեզմանին մէջ դեռ

կը ննջէ՝ աչքերը փակ. մինչ հողիդ դաւակը, հողին ու հօտին կարօտը սրտին, կ'սպասէ որ խաղաղութեան արշալոյսը ծագի դահերէն ու ժանգն անհետի խովէն ու արօրէն... ա'խ, ո՞վ պիտի հնչեցնէր դահակալներու սրտին ծանրացող շիրմաքարերուն յարութեան մը փողը, որպէսզի խաւարը թաղուէր դամբաններուն խորը ու տառապանքը մեռնէր գիշերին հետ:

Ո՞վ գիտէ, գուցէ վաղը նորէն թնդան ալէլուները դմբէթներէդ ներս, գուցէ մանուկներուն մոմէ շուրթները նոնանան վերստին, գուցէ մայրերուն ծիծերէն կաթը նորէն հոսի ուղիւօրէն, եւ հովիւը սրինդը բերնին՝ հովերուդ տայ նորէն իր երգը սարին ու սարեակին. ու ես, որ այժմ հողիւս թեւերովը միայն կը թրուիմ հորիզոններուդ, գուցէ վաղը վերջնականապէս դամ փշրել սանդուխտի այս դաւադանս քու խնկելի դուռներուդ առջեւ, ո՞վ պատմական քաղաք Հայաստանի, որուն բզքտուած, յօշոտուած բարի մօր մը չարչարողին ստուերին յաճախանքը այժմ կը տաղնապեցընէ զիս ա'յսպէս: Եւ որպէս զի դարձս ալ դադտագողի ու ամօթապարտ չըլլայ երթիս պէս, ահա ծունկերս գետնին ու բաղուկներս խաչանիչ կը գոչեմ Մեղա՛յ...:

1916

ՏԱՐԻ ՄԸ ԴԷՊԻ ԵՏ

Տարի մը դէպի ետ...

Ու ազատութեան այս չքնաղ ափերէն, ուր կեանքը գետի մը պէս կը յորդի, եւ ուր մարդկութեան խիղճն ու արդարութիւնը չեն խաչուիր այնպէս պիղծ, ինչպէս Տաճկաստան կոչուող անսահման գոլիէն մէջ, կարօտը սրտիս ես նորէն կը վերապրիմ խանդավառութեան եւ յօյսի, կռուի ու ռազմի այն աղուոր վայրկեանները, որ Մայիսի վարդերուն հետ, կանանչաղըւարթ այգիներուն մէջ ծնցուցին հերոս երիտասարդները Վասպուրականի...

Տարի մը դէպի ետ...

Ու Հայութեան փառքն է, որ ալիք առ ալիք կը բարձրանայ Այդեւստանի փողոցներուն մէջ, ուր ապաստանի քաղաքի մը նման, իրենց շունչն են առեր մօտաւոր դաւաճացիներէն մինչեւ հեռաւորները. ու Պիթլիսէն ու Սղերդէն ու Մուշէն գինուորական փախստաւաններ եկեր, կուտակուեր են հրապարակներու մէջ, ու վայրկեանէ վայրկեան կ'սպասեն այն վճռական ընդհանրութեան, եւ ուր անոնք պատահութիւնը պիտի ունենան ցուցնելու թուրքին՝ հրաշագործ այն յանդգնութիւնը, զոր երբէք չպիտի յայտնագործէին ընդդէմ անոր թշնամիներուն:

Տարի մը դէպի ետ...

Ու ակնթարթի մը մէջ աղբին սպառնացող ընդհանուր վտանգին առջեւ, բնագդարար մէկդի կը ձգուին ազգայնական վէճերն ու կուսակցական խտրութիւնները, եւ թունդ յեղափոխականէն մինչեւ ամենայետին

սլահանողականը, դստանակէ մղուածի պէս, ոտքի կ'ելլէ յանկարծ ու սահմանուած դիրքերը կը փութայ:

Տարի մը դէպի ետ...

Ու կռիւն է որ կը պայթի ահեղ, մրրկակուտակ ու շանթարձակ...

Ու հայկական պատմութիւնը իր ամենափառաւոր շրջանն է որ կ'ապրի. քառորդ դարու մը ազատագրական շարժումը Հայկեան արժանի յաջորդներու նոր սերունդ մըն է աճեցուցեր մայրենի հողին վրայ, եւ այդ սերունդը՝ ստրկական բոլոր շղթաները քանդելով, սխրագործութիւններու էն վսեմով կ'անմահացնէ ժողովուրդը:

Յարգա՞նք ձեզ, քա՛ջ հերոսներ, որ դիրքերուն առջեւ, անպատասխար խրամներուն մէջ, անընդմիջական համազարկներու տեղատարափին տակ, գիշերներ լուսցուցիք: Ի՞նչ անձրեւներ էին, որ կը ծեծէին ձեր քամակը ու կը թափանցէին մինչեւ ծովը ձեր ոսկորներուն. ու դուք, թաց հողին վրայ, ցեխերուն մէջ, դիմադրութեան հսկայ պայքարն էր որ կը մղէիք դեռ, անդանդատ կրելով նաեւ բնութեան արհաւիրքը, որ կրնար տկարացնել ձեր մարմինը, ու խաղաղ անընդունակ դարձնել ձեզ, կատարելու կռուի ձեր ուխտը:

Յարգա՞նք ձեզ, անվահե՛ր մարտիկներ, որ թնդանօթներու ու չրափնէլներու հարուածներով քանդուած փուլ եկած դիրքերու ներքնայարկներուն մէջ զիտցաք սլահել տակաւին մարտի եռանդը, որուն վրայ ոչ միայն հայրենակիցն էր որ հիացաւ, այլեւ օտարը, այլեւ եւրոպացին, այլեւ Ամերիկացին, այլեւ նոյնիսկ թշնամին:

Յարգա՞նք ձեզ, հաւատարի՛մ սլահակներ, որ քուն չճանչցաք գիշերներն ամբողջ, մինչեւ որ կարմրեցան ձեր աչքերը, ու անդիմադրելի յոգնութիւնը ծանրացաւ ձեր արտեւանունքներուն վրայ:

Յարգա՞նք ձեզ, հնարամի՛տ երիտասարդներ, որ

առանց դորձիքի ու դործարանի փամփուշտ շինեցիք, որ աշտանակներէն թնդանօթ ձուլեցիք, որ ընդերկըրեայ ուղիներով դիրքեր քանդեցիք, եւ որ զինուորներով լեցուն տուներն հրդեհեցիք:

Յարգա՞նք ձեզ, համե՛տ Պուլկարացի, մաքուր յիշատիոխական, աննե՛նդ հողի, ծածկուած հանճար, որ անտեսանելի ճամբաներով, ոռոճի մը օժանդակութեամբ օդը հանեցիր այն քարաշէն զօրանոցը, որ հայկական թաղերու սրտին մէջ, յաւիտենական սպառնալիքի մը պէս կը բարձրանար: Օ՛ր, օրուան խանդավառութիւնը ժողովուրդին, երբ այդ զօրանոցին մոխրացած կոյտերուն շուրջը, հայ նուազախումբը խրախճանքի իր տօնը կ'եղանակէր, աննկատ այն անհամար գնդակներուն, որոնք կը պարպուէին Թօփրաք Քալէի բարձունքներէն եւ Սեւ Գըռայի կողերէն: Ի՞նչ հրաշք էր այն, Աստուած իմ: Մահաբոյր ու մահահրաւէր այդ մթնոլորտին մէջ կեանքն էր որ կեռար, կենդանութիւնն էր որ կը տիրապետէր: Յաղթելու կամքը՝ անսահման ուժի մը նման՝ կը թեւածէր Հայութեան վերեւ, յորմէ հետէ տասնեակ հազարաւոր ոսկիներու գընովն ու տարիներու աշխատութեամբ կանգնեցուած այդ սպառնական ամբողջութիւնը, քանի մը ժամուան մէջ կ'ոչնչանար յանկարծ, եւ Այդեստանի հայկական բոլոր դիրքերուն մէջ յարաբերական ազատ կապ կ'ստեղծուէր:

Յարգա՞նք ձեզ, մատաղ պատգամաբերներ, որ մանուկի ձեր հասակին մէջ, վայրկեանին լրջութեանը գիտակ, դիրքէ դիրք կը փութաք նամակներ փոխադրելու, աւետիսներ հաղորդելու, յաղթանակներ ծանուցանելու համար:

Յարգա՞նք ձեզ, անձնուէ՛ր քոյրեր, որ կռուողներուն մօտիկ՝ խրախոյսի ձեր երգը կ'երգէք. որ քաջալերանքի ձեր ժպիտը կը մատուցանէք, որ ձեր փա-

փուկ մատներով վերակապ կը պատրաստէր ու վէրքեր կը դարմանէր:

Յարգա՞նք ձեզ, անվեհեր ռազմիկներ, որ պաշարման կրակի շղթան կը կտրէք գաղտագողի, կը սողաք, կը քալէք, կը վազէք ու փառաւոր յաղթանակներու անակնկալ աւետիսներ կը բերէք քաղաքամէջի արի կըռուողներէն:

Յարգա՞նք ձեզ, մատա՛ղ հոգիներ, որ Համուտաղի զօրանոցէն գոռացող թնդանօթները կը հեղնէք, ու բաց դաշտին մէջ, հողը փորելով, կը քաշէք, կը հանէք հոն խրող ռմբապատեանները: Օ՛ր, ցասումը, որով կը կատողին անոնք, երբ թնդանօթները ձեզի կը չտկեն, ու կը դիտեն որ ռումբին իյնալէն վերջ, նորէն պատնէշներէն դուրս կ'ենէք դուք, ու անխռով փնտռուողի ձեր գործը կը շարունակէք:

Յարգա՞նք ձեզ, կտրի՛ճ դեկավարներ, որ Շուշանցի ու Վարդի դրաւումէն վերջն ալ, երբ պաշարման շղթան կը նեղնար հետզհետէ, ու վտանգը սրտին կըսպառնար չեչտակի, երբ տխրութեան ամպ մը կը փոթորկէր խաղաղ հոգիները, եւ յոյսը, ժամանակի մը համար, տեղի կուտար լքումին, դո՛ւք, ձեր վերջնական յաղթանակին վրայ վստահ, ձեր պաղարիւն գործունէութեամբը ժողովուրդը կ'ոգեւորէիք:

Յարգա՞նք ձեր յիշատակին, կռուի ուխտաւորներ, որ ռազմատենչիկ մղումներէ տարուած՝ ձեր վերջին վայրկեաններուն իսկ, վառօդի դովքն ըրիք ձեր շուրջիններուն, ու գոհունակ ժպիտով մը փակեցիք ձեր աչքերը:

Տարի մը դէպի ետ...

Ու ցուրտ առաւօտով մը, թուրք գաղթականներով լեցուն նաւերը կը մեկնին Վասպուրականի եզերքներէն. ի՛նչ փոյթ թէ ծովը կատղած է այսօր, ու հովն՝ աննպաստ. ի՛նչ փոյթ թէ ալիքները կրնան խորտակել զանոնք խուժերուն վրայ: Ո՛ւհ, հայ կամաւորին պա-

տուհասող ձեռքը կը մտրակէ զիրենք Բերկրի Գալէէն. պէտք է յաւիտենապէս լքել այն վայրերը, որ Հայաստանի կնիքովն են դրոշմուած:

Ու օրհասի իր վերջին նոպաներուն մէջ, յուսահատութենէն ջղայնացած, դիւայնոտ, խելագար ոգի մը խենդ ու խելառ հրամաններ կ'արձակէ, ու շռայնէլներ՝ առանց աջ ու ահեակ նայելու՝ կը պայթին անդէն թաղերուն գլխուն: Տիրող այդ սարսափին մէջ, սա-կայն, յոյսն է, որ կը թեւածէ, աղուոր նախադգացում մը երջանկութեան վարդեր կը ցանէ մեռնիլ գիտցող, բայց յաւէտ ապրիլ որոշող այդ ժողովուրդին սրտին մէջ... ու թրքական թաղերը կ'ամայանան ամբողջովին, եւ հայ հերոսներու ձեռքով յառաջացած համայնածախ հրդեհ մը մոխրակոյտերու կը վերածէ բորենիներու որջերը, ուր Չարիքը թուխս կը նստէր, ու Եղեռնը մարմին կը հագնէր:

Յարգա՞նք քեզ, սարերու պէս տոկուն ժողովուրդ, որ այսօր, ինծի նման, անցեալին յիշատակները կը վերապրիս օտար հորիզոններու տակ, ու կը դառնաս բախտին դէմ, որ իր քմահաճ մէկ կարգադրութեամբը հեռացուց քեզ հայրենի ամիսերէդ: Գիտեմ, բազուկներդ կը մաշին անգործութենէն, գաղթականի անունը՝ նախատինքի մը պէս երեսիդ կը նետուի ու ամէն անգամ որ դործ պաղատիս, անոնք հաց կուտան քեզի, եաթաղանին տեղ համաճարակը կը հնձէ որդիներդ, հիւանդներդ անտէր, անտիրական կը հիւծին անխնամ, մեռելներ ունիս, որ դադաղ չունին, գերեզմաններ ունիս, ուր լացող չկայ:

Ի՛հ, այս ալ կեանքն է...

Վշտին հանդէպ տածած քու արհամարհանքդ, սա-կայն, պիտի ապրեցնէ քեզ, գիտե՛մ. ու անմար տեսիլը՝ չքնաղ իրականութեան մը սահմաններէն ներս, քեզ նորէն պիտի փոխադրէ պապենական երկիրը, ուր ամէն դիրք փառքի յիշատակ մը ունի կապուած իր անուան:

ԱՒԵՐԱԿՈՅՏ

Դաշտերուն մէջ, ուր ցորենին ոսկեհասկերը իրենց դիւթանքը պիտի պտտցնէին, մեռելային տփղունութիւն մը իր խռովքը կը հեւայ հիմայ: Փայտահատին կացինը՝ տիրոջ մը դուրգուրտ խնամքէն յաւէտ դուրկ՝ լքուած է կոճղին առնթեր. բահը կոտրեր է սլարտէղին մէջ, ու տնակն աւեր՝ ամայութեան մը սարսափը կը ծանրացնէ չուրջի իրերուն վրայ. խոփն ու արօրը՝ անախօս բունծերուն վրայ թողուած, անարգաւանդ, ամուլ արտորաներու սեւութիւնը կը սզան. ու զինուորներն են որ շարան շարան կ'անցնին ճամբաներու երկայնքէն. ոտներն անոնց յոգնած են քալելէն. իրենց համար անսովոր ցաւ մը դրկած է մէջքերնին. փոշեթաւալ արահետներու ու գոհապատ ճահիճներու մէջ կը կքին անոնց ծունկերը, ու գիւղներու կոյտերը կը խտանան, կը բրդանան, մինչ կ'անօսրի իրենց շարքը...:

Ի՞նչ օգուտ ծափն ու ծիծաղը մարդոց՝ որոնք թափօր առ թափօր, գէնքերու չողիւնէն խելայեղ՝ կեցցէներ կ'ուղղէին հայրենիքին ու բանակին կեանքին. ո՞վ պիտի գտնէր այդ թափօրին մէջ զինուորադրուած որդիներու մայր մը՝ որ արցունք մը չունենար իր աչքին խորը, ու անէծքի բառ մը՝ սեղմած իր կոկորդին մէջ, պատերազմին ու անոր՝ հայրենիքին բերելիք բոլոր փառքին հակընդդէմ, ո՞վ պիտի գտնէր հոն նրբազգաց սիրտ մը՝ որ սիրուածէն բաժնուելու մրմուռը սրտին՝ նողկանքով լսած չըլլար ձայնը շփոթին՝ որ այսպէս, մարդիկը, կամադուրկ ոչխարներու հանդոյն, սպանդանոց կ'առաջնորդէր. ո՞վ պիտի գտնէր հոն համա-

մարդկային բարախումներով խանդավառ հոգի մը՝ որ դէպի գերեզման քալող այս ուժեղ կաղմուածքներուն ի տես, սիրտ ընէր ծափ տալու ու ճառերով կաքաւելու...:

Ո՞վ մեծագոյն կեղծիքը մտքի հսկայ տիտաններուն, որոնց մօտ զգացումը կիրք մըն է դեռ, ու կամքը՝ աղուոր խաղալիք մը հայրենասիրական բառերու խօլ քմայքին ձեռքը: Ո՞վ հեգնանքը մարդկային խորախորհուրդ օրէնքներուն՝ որոնք կը դատապարտեն ոճիրը՝ ու կ'արդարացնեն ոճիրներու ոճիրը: Գարնան մը կանանչութեամբը վառ տերեւներ, մէկ օրէն միւսը աշնան մը դեղնութեամբը կ'իյնան խմբովին ու խրուած պատառ մը հողին համար կ'երջանկանայ համայնքը. ո՞վ յիմարութիւնը ամբոխային տրամաբանութեան, որ կ'անդիտանայ իսկական աղէտը ու կը հրճուի մանկան մը խաբուած հաճոյքովը:

Ո՞ր էր որ յաղթանակներով խանդավառ այդ հորդիւններուն առջեւ բացուէին յանկարծ գերեզմանները՝ ուր կը դիմեն զինուորներն ամէն բողբոջ, ու անմիջական, ստոյգ մահուան մը սարսափը չօքէր անոնց ամէնուն ալ կուրծքին. ու տեսնէի՞ք, քանինե՞ր յաղթանակի դափնին կոխոտելով ետ, իրենց նախկին վիճակին պիտի ուղէին փութալ: Ո՞վ պիտի ուղէր ըսել անոնց թէ պատերազմը մեծագոյն չարիքն է, եւ փառքը աղուոր պղպջակ մը՝ որ վայրկեան մը յետոյ, անտեսանելի ոլորտներու մէջ, իր գոյազրկումը կ'աշխարհէ:

Ու ի՞նչ է չքանչանը պատերազմիկի կուրծքին. — հսկայ ցուցանակ մը չարագոյն սիրագործութիւններու՝ որոնց աղէտին տակ հեծեցին անանուն բաղդադուրկներ: Ի՞նչ կ'ըլլար որ չքանչաններու չողիւնին մէջէն մարդիկ կարենային տեսնել անգամ մը ճմլուած դանկերը բազմահամար դոհերու, որոնց ուրուականները կը յածին խաւարին մէջ:

Բայց կենդանի մնացողներու լէզէոն մը կայ տա-

կաւին, պատմելու համար աշխարհի՝ աւերակոյտին բովանդակ սարսափները.— վառօդէն այրուած, աւրըւած դիմադծեր, գնդակներէ կուրացած աչքեր, թընդանօթներէ ջախջախուած սրունքներ, կիսուած ծնօտներ, փշրուած աւուաներ, անձեռն էակներ, խելակորոյս գանկեր ու լացողներ, լացողներ, լացողներ.— թշուառներու կարաւան մը՝ որ դեռ կեանքին կառչած, կը ջանայ քարշ տալ իր գոյութիւնը հանգրուանէ հանգրըրուան:

Ո՛րհ, այս ի՞նչ դայլ է մարդը՝ որ բնութեան կերտած գեղեցկութիւնները կը խաթարէ, կը քայքայէ աշխպէս: Ինչո՞ւ ակնկալել ուրեմն որ բարեշրման օրէնքը գեղեցկացնէ օր մը ամէնն ալ, երբ մեծագոյն, սրբազնացած ոճիրը մեր դուռներուն մօտ է միշտ ալ, ու կ'սպասէ, ու կը սլահանջէ որ հասարակ խաւի անհատներ չի գիտնան երբէք ինչպէ՛սն ու ինչո՞ւն, այլ կամազուրկ համակերպութեամբ մը ընեն ինչ որ կը հրամայուի իրենց ու... մեռնին իշխանին համար, դահին համար, գահակալին համար...:

1916

ՀԱՅՐԵՆԻՔԻՆ ԵՐԱԶԸ

Երկար բացակայութենէ մը յետոյ առաջին անգամ մըն է որ ոտքս կը դնեմ հայրենի հողիս վրայ: Տարիները իրարու ետեւէ եկեր սահեր են անոր հորիզոնէն, ու բան մը իսկ փոխած չեն ընդհանուր համայնապատկերէն: Նոյն ժառերը, որոնց գաղաթը երկինքին կը մօտենայ, կը շրջափակեն դեռ գիւղը, ու անոնց կատարը թառող Կռլուլին Քարը՝ նոյն սպառնական դիրքովը իր տեղն է տակաւին: Օ՛ր, ժայռաքարի այդ հըսկայ դանդուածը, որ կարծես անհաստատ հիմի մը վըրայ գետեղուած, մէկ կողմին կը հակի, ու աշխպէս կը ցուցնէ դիտողին թէ ահա հիմա, թէ ահա քիչ յետոյ պիտի սահի, ու թաւալդոր պիտի գայ փշրելու գիւղին. կոկիկ տուները, որ ժայռերուն ծոցն են նետուեր: Ու սարսափը կը մեծնայ երեւակայութեանդ մէջ, ու քունդ կը խանգարուի նոյն գիշեր:

Բայց արեւը օրեր ու օրեր իր շրջանը կ'ընէ, ու սպառնական այն քարը, իր թեք դիրքին մէջ հաստատ, կը հեզնէ մարդուն սարսափը: Այսպէս է բնութիւնը. հաղարապատիկ աւելի հաստատ քան սերունդները, որոնք կուգան, կը խորհին, կը կերտեն, կը սարսափին, ու քարէն ու ժայռէն, ու ջուրէն ու գերեզմանոցէն իրենց յօրինած հաւատալիքներն ու աւանդավէպերը մէկզմէկու փոխանցելով կ'երթան յաւիտենապէս նիրհելու անդէնին դողը:

Բնութեան սահմանուած մահու վախճանը ապրող, չնչող, զգացող էակինն է աւելի քան դարերու շրջանը հեղնող ժայռերունը, ուր ուրուրը բոյն կը դնէ, ու քարայծը, որսորդէն հալածական, ազատումի իր ոստումները կ'ընէ:

Սարսափի զգացումը չէ, որ կը պաշարէ զիս այսօր սակայն, երբ առաջին անգամ ըլլալով հայրենիքիս օդը կը շնչեմ նորէն: Գիտնայի՛ք, ինչքա՛ն բան դրած եմ չարածձի մանկութենէս այդ ժայռերուն ծոցը, ուր կաքան իր հաւկիթները կ'ածէր, եւ ուր վայրի թուղերը կ'ողկուղուէին փունջ առ փունջ:

Որո՞ւ ինչին պէտք դարձրոց, երբ սարը ձմրան իր սառնակոյտերէն մերկացած, տաքուկ արեւի մը ճառագայթներովը վերակենդանացեր, թուղ ու թթուկիչ է հազեր: Ու ինծի այնպէս կուգայ որ հիմա, իմ նախկին ընկերներու հետ միասին, այն ժայռերուն վերելքը կ'ընեմ վերստին: Նախ, անոնց ծերպերուն մէջ կերտւած բոյներէն թռչունի հաւկիթներ կը խլեմ, ու յետոյ, թուիէ թուի թռչտելով՝ սեւցած, կակուղցած, լլսպիկ եղած թուղերը կը քաղեմ ու դանոնք գլխարկիս մէջ կ'ամփոփեմ, մինչեւ որ անիկա լեցուի լաւ մը: Գրպաններս թթուկիչներով ծոցուորած են արդէն: Պէտք է վերադառնալ այլեւս:

Սարահարթերուն վրայ ոստումներ կ'ընենք, պղտիկ բարձրութիւններէն վար կը ցատկենք, ցից քարերէն կը քեչնուինք, ոտքի տեղ տուող կածաններէն ազատ կը յառաջանանք, ու յանկարծ ինքզինքնիս կը դտնենք լարծուն, սեպ բարձրութեան մը վերեւ, որ սարսափ կ'ազդէ ինծի. ընկերներս, ինձմէ աւելի ճարպիկ, ոտքերնին դնելու տեղ մը կը դտնեն ու անմնաս վար կ'իջնեն անկէ: Ես կը մնամ ամենէն վերջը: Ոտնամաններս կը հանեմ վար կը նետեմ ու փորձ մը կ'ընեմ իջնելու...: Ոտքերս կը դողան սակայն, սիրտս կը տրոփէ, մահուան երկիւղը կը կաշկանդէ զիս ուժգընօրէն. հազիւ քայլ մը առած՝ ետ կը դառնամ: Ընկերներս կ'աղաղակեն, կը պաղատին, կը քաջալերեն, վերստին փորձելու հրաւէր կը կարդան. — անօդո՛ւտ: Անոնցմէ ամենէն ճարպիկը քովս կուգայ նորէն, կը բռնէ ձեռքէս ու առջեւս կ'իյնայ: Ընկերներս՝ ա՛լ դայ-

րացած, կը սկսին այսպէս վախկոտութիւնս, ինչ որ պատուոյս կը դպի այս անգամ ու ես ամէն վտանգ աչքս առած, վախով վախվախալով, դողալով դողդղալով, արեւն քրտինք մտած, ամէն ճիգ ի գործ կը դնեմ, ու քանի մը վայրկեան վերջ, ես ալ ինքզինքս կը դտնեմ մահէն ազատ ընկերներուս մօտ: Կ'երգնում ես ինծի որ անգամ մըն ալ չեմ եմ այդ սարերը. տղու երգում, սակայն, որ օր մը միայն կը տեւէ: Ու երբ ծոնկերուս դողը կը փարատի, ամէնքս մէկ բարակ ու երկայն խոտի մը դալար շիւղերուն վրայ մեր հաւաքած թուղերը շարոց ընելով՝ կը քալենք յաղթական, սպասելով որ դեղի աղջիկները հիանան մեր վրայ ու դան թուղ ու թթուկիչ խնդրելու մեղմէ, ու մենք... զլանանք անոնց...: Ատիկա մեր լաւագոյն հրճուանքն էր այն ատեն. նուազ կնամեծար ըլլալնու համար արդեօք թէ ցանկայարոյց բոցին գինովութիւնը զգացած չըլլալնու համար տակաւին. ո՛վ դիտէ...:

Ու ահա Եփրատի ափին, գիւղին հանդիսակաց կողմը, Տարտարոս ժայռերու ոտքը կառուցուած Աստուածամար վանքին կոչնակն է, որ կը ղօղանջէ, եւ որուն արձագանգ կուտան շրջապատի սարերը: Օ՛հ, ի՛նչ յիշատակներ կ'արթնան յանկարծ մտքիս մէջ, հայրենի գիւղակին հմայքը աւելի եւս կ'ուռճանայ, ու ես քայլերս դէպի այն կողմը կ'ուղղեմ: Կ'անցնիմ գիւղն ու վանքը իրարու միացնող փայտեայ ճամբուն վրայէն, ու կը դիտեմ որ նոյն խարխուղ կամուրջն է այն դեռ. թեթեւ ոտքերուս տակն անգամ կ'երբեայ անիկա. բայց չեմ վախնար, պզտիկուց վարժուած եմ ատոր: Որչա՛փ անգամներ տեսած եմ ես որ նախիրներու մէկը գլխէկ հրճուելով անցած ատենին, անիկա կախօրբանի մը պէս դացեր եկեր է օդին մէջ, ջուրին մէջ. ջուր եւ ջրի քրտական կրկնակ խուժանները իրենց թալանած բեռներով ու բեռնակիրներով, անհամար ծանրու-

Թեամբ մը, անոր վրայէն ըրին իրենց անցքը, ու անիկա հակառակ մեր բաղձանքներուն, ու հակառակ իր ա՛յնքան դեղեկկոտ երերակումներուն՝ փուլ չեկաւ, չչոքեցաւ ջուրի կրծքին: Այսօ՞ր, ինծի՞ համար, իմ թեթեւ ոտքերու տա՞կ փուլ պիտի դայ անի: Այդ անշունչ իրն ալ գիտակցութիւն չունի՞ արդեօք, չղգա՞ր որ ես կարօտն ունիմ իրեն, ու անսահման հաճոյքով մըն է, որ կ'ողջունեմ զինքն այսօր. անգիտակից, անխորհուրդ, մեքենական անցքը չէ իմինս այս անգամ. իրմէ թեթեւակա՛ն բան մը, անանուն ինչ մը կայ հոգիիս թափանցած, ու ես վստահ եմ որ անիկա չդաւեր ինծի:

Կամուրջին մէջտեղն եմ ահա, ու անդուսպ կարօտով մը կը դիտեմ Եփրատը, որ իմ մանկութիւնս է օրօրեր, եւ որուն հոսանքին յանձնուած քէլէկներ կուգան, կ'անցնին կեցած տեղիս տակէն: Պղտիկ մանուկներ, իրենց հասակին տասնապատիկը խորութիւն ունեցող այդ գետին մէջ լողանք կ'ընեն անհող... կը սուզուին, կ'ելնեն, թեւերնին կը շարժեն, ոտքերնին կը դարնեն, պորտի վրայ կուգան, կը կանչեն, կը խընդան, կ'երդեն, կը հայհոյեն, ափին կը մօտենան, դուրս կ'ելնեն, ցուրտէն ալուաներնին իրար կը ծեծեն ու արեւէն կրակ կտրած աւաղին մէջ մարմիննին քիչ մը տաքցնելէ յետոյ ափին մօտ ցցուող պղտիկ բարձրութենէ մը վար, ջուրին մէջ կը նետուին նորէն, մինչեւ որ յոգնին լաւ մը, ու էնթարինին կոնակնուն քաշած, երթան ընկողմանիլ պարտէզի խղիկներուն մէջ:

Վարը, Ըռապատէն անդին, Խուլեմց պաղջայիմ դէմը, կ'ապրի դեռ նոյն Զըռզանը, ուր գետը կը խայտայ, կ'ոսանու, կը փրփրի, կը ջրվէժի, ու բարձրագոյն գոչումներով կ'աղմկէ շուրջի լուծիւնը: Ատոր մէջէն է կ'ըսէին որ ինծի հայրենակից, Բինկեանցի ճարտար լուղորդ մը, թմբուկ դարներով, գետին միւս ափն է անցեր:

Իրա՞ւ այսքան ուժ կայ պահուած հայրենի հողին իւրաքանչիւր նշխարքին մէջ, հապա թէ չէ, ինչո՞ւ ես ուղղէի քայլերս դէպի վանքը, որ ոչինչ ունի հոյակապ: Առանց այդ ուժին ի՞նչպէս բացատրել իմ այն տաքուկ զգացումներս, որ կ'եղբայրացնէին զիս տաճարն հոս վանաւորող ծառերուն, զանոնք ջրող առուներուն եւ անոնց շուրջ թռչող ծիծառներուն հետ: Իմիններուս հետն էի հիմա ու բոլոր գիւղացիները եղբայրներս էին այլեւս. ամենէն անշան անձն իսկ, զոր կը տեսնէի, կը յուզէր զիս, ու ես կը դորովուէի իրմով. անոնց ամէնուն վրայէն տեսակ մը քաղցրութիւն կը ծորէր, որ կը ծաւալէր ու կը լեցնէր միջոցը: Քոյրերուս եղանակած երգերուն բրդուճները կը վերացնէին զիս, ու Վերի Կալերը, կենսավառ երիտասարդներու կերուխումին ընկերացող տալուլ-գուլնաճ տեսակ մը անբացատրելի հմայք կ'աղգէր ինծի: Առհասարակ երաժշտական նըրբին գործիներու եւ եղանակներու վարժուած ախանջս, հիմա անհամեմատօրէն աւելի հաճոյք կը զգար պապենական այն գոռ նուագէն, զոր օրօրօցէս էի լսած:

Այսօր բոլոր ուժովս կ'ըմբռնեմ այս վայելքները, թէեւ գիտեմ որ վաղը պիտի ձանձրանամ անոնցմէ ու վերստին քաղաքին խճողուած, ճոխ, չպարուն կեանքը փնտռեմ: Այսպէս ենք մենք, մարդիկս. ներկայէն դժգոհ, անցեալին ընդշմարուած վայելքները կը փնտռենք միշտ: Քաղաքէն գիւղ ու գիւղէն քաղաք ըրած մեր վաղըր դժուար թէ յոգնեցնէ մեզ. ա՛յնքան զօրաւոր է անցեալին հմայքը: Ապագան, իր անորոշութեան մէջ, կ'ահաբեկէ մեզ, ու ներկան, շատ անգամ, տխուր վայրկեաններ ապրիլ կուտայ մեզի: Որքա՞ն յաճախ մարդ կը տխրի յանկարծ, ու անորակելի ճնշումի մը տակ կ'զգայ ինքզինքը. յայտնի եւ ոչ մէկ պատճառ կուգայ թեթեւցնելու գանկը փոթորկող խորհուրդները, որ թաքուն այդ տխրութեանը հետ կը խորունկնան, կը ծաւալին, կ'ընդլայնին:

Մօտէ՛ք աննշմար անցնող մութակցիկները, ինկածները, գինովները, բազդաղուրկները, ծեծուած անասունները, անցեալին մէջ ականատեսուած սարսուղեցիկ տեսարանի մը աղօտ մէկ նկարը, ասոնք ամէնը կը յուզեն ու անզգալարար կը տանին քեզ տխրութեան մը, զոր ի զուր կը ջանաս լիարատել: Կամքէ՛ք անկախ, կամքէ՛ք վեր, կամքէ՛ք իշխող եւն է անի, եւնէ՛ք վեր եւն, որ դոյութիւն ունի, եւ որ սակայն, անուն չունի գուցէ: Անիկա կուգայ ինծի առանց իմ հրաւերիս ու կը գերէ զիս ո՛րքան որ ուզէ. ու երբ որ ազատ թողու զիս, ես նորէն կ'սկսիմ վայելել շրջապատիս իրերը, որոնց մանկութիւնս է կապուեր, եւ որոնց ամէն մէկ մասնիկը այսօր չունչ ու հոգի զգեցած՝ կը հաղորդակցի ինծի հետ:

Աղբիւրը, սլարտէզը, փողոցը, մեղուանոցը, ամէն բան կը խօսին այսօր հոգիիս, ու ես երջանիկ եմ որ հայրենի գիւղակիս մէջ իմ իններուս չունչը կը ծածեմ...:

Բայց ահա ազդովին մեր վերեւ պտուտկող կօշմարը նորէն կը չօքի մեր կուրծքին. տարիներ ու տարիներ, մեր քունը խանդարող թալանին, հրդեհին ու կոտորածին գերեվարող մղձաւանջը կը հալածէ մեզ վերստին... Գնդակները կը սուլեն, թնդանօթները կը գոռան ու խուժանը վայրադ ու մոլեգին, կ'ոռնայ փողոցներուն մէջ ու տուններէն ներս: Պօռալ կ'ուզեմ ու չեմ կրնար, վաղել կը ջանամ ու ոտներս տեղէն չեն երերար: Գտնուած վայրս անորոշութիւն մը կը դառնայ ալիւս, ու չեչուտի ինձ սպառնացող դնդակին առջեւէն յանկարծ ինքզինքս կը գտնեմ հսկայ բարձրութեան մը գագաթը, որմէ վար կը նետեմ ես զիս, ու այն պահուն, որ ոտներս ապահով՝ դետնին պիտի դնին, աչքերս կը բանամ մէկէն, ու ինքզինքս կը գտնեմ անկողնիս մէջ, ահաբերանած ու ջղայնոտ:

Ու երջանկութեան ժպիտին տեղ — որ պէտք էր՝

ուռեցնէր սիրտս գիտակցելով որ երազի մը անդուն էր միայն ապրածս, մինչ ապահով կը ննջէի — անսահման տխրութիւն մը մթազնեց հոգիս: Երազս վերջ կը պարզուէր երեւակայականը, որ իրականութեան բոլոր տարրերը դժբախտաբար կը կրէր իր մէջ անկասկած: Թարթիչներս չփակուեցան ալիւս այն գիշեր ու չէն հայրենիքիս փոխան մեծցաւ, խոշորցաւ Աւերակը, ուր բուերը կը վայեն ու շնագայլերը կ'ոռնան հիմայ:

Տուններէն դուրս, փողոցներուն մէջ թափուած կը տեսնեմ բոլոր իմ եղբայրներս, որոնց հոգիին կապուած է հոգիս մանկութենէս: Անոնցմէ ամենէն աւելի արուատեսիները խումբ խումբ կապուելով բանտերու եւ կամ Շախենց Զորի հեղեղատներուն մէջ կը կացինահարուին անխնայ...:

Աւելի մատաղներն ու խիստ տարէցներն ալ Օվածըզցի Քիւրտերուն նշանառութեան առարկան կը դառնան:

Բորենիներուն վոհմակը կամուրջին վրայէն դետը կը նետէ մայրերս, ու անոնց մահուան դէմ ըրած կատաղի, անօգուտ ոգորումներէն անպատում հըրձուանք մը կը զգայ, մինչեւ որ յոգնին անոնց բազուկները, ու ալիքներուն խաղալիք, անչունչ ու անկենդան, գետափը քշուին:

Քոյրերս կը բռնադատուին քալել կիզիչ արեւուն տակ մինչեւ վատառողջ անապատները Տէր-էլ-Զորի, ուր, տեսէ՛ք, կը մահանան անոնք օր օրի պատառ մը չոր հացի երազը իրենց կուրծքին:

Վարդի պէս մատղշուկ մանկիկները, քալելէն յոգնած, ու անօթութենէն նուաղ՝ կը մեռնին, կը մեռնին, կը մեռնին ճամբաներուն եզերքը պուտիկ մը ջուրի կարօտը քաշելով:

Ո՛հ, ո՛վ պիտի ուսուցանէր ինծի համայնանուէր զոհողութեան այն դասը, որ խեղդամահ մայրերս, կացինահար եղբայրներս, բռնաբարուած քոյրերս ու հո-

գիւրս սուլամահ բեկորները ուղեցին, ուղեցին որ չե-
փորուէր բոլոր Հայութեան:

Ու առաւօտուն, երբ որ արեւը սենեակէս ներս թա-
փանցեց, ոստումով մը ոտքի կանգնեցայ, մինչ հոգիս
յուզող արցունքները դեռ կը կայլակուէին աչքերուս
մէջ:

Գութէ՞ս արդեօք, թէ ամօթէս էր որ այսպէս կու-
լայի պղտիկ տղու մը պէս: Չեմ գիտեր: Բայց կը կար-
ծեմ որ երկուքէն ալ էր այն ապահովաբար:

1916

Ձ Ա Ն Գ Ա Կ Ն Ե Ր

Ձանդակները նորէն հնչեցին երէկ գիշեր, ու ա-
նոնց հնչիւնին մէջ ես լսեցի վաղնջական, հին եղանա-
կը երէկի մանկութեանս՝ որ դեռ նոր թեւ կ'առնէր պա-
պենական երգիքիս տակ: Ե՞րբ էր այն, Աստուած իմ,
որ գիշերի ցուրտ լռութեան մէջ միասնաբար կը հնչէին
կոչնակն ու զանգակը հայրենի եկեղեցիին ու անոնց
հնչիւնը երգիքէ երգիք ու պատուհանէ պատուհան ար-
ձագանդելով մարդկութեան կը բերէր մե՛ծ, մեծա-
զո՞յն աւետիսը: Ո՞վ անգիտակից, երջանիկ հաւատքը
մանկունակ հոգիին. ո՞վ կենսայորդ, կենսանորոգ
խնծիլը տարակոյսներէ դերժ ջերմեռանդութեան: Ո՞ւր
էք վաղնջական, մտերմիկ զանգակներ՝ երբ անշուք ե-
կեղեցիներու տանիքներէն ձեր հոգեթով, սրտադրաւ
եղանակը կը յանձնէիք հովերուն, երբ երիտասարդ ու
ծեր թունդ կ'ելնէին ձեր զանգիւններովը, երբ ձեր մե-
լամաղծիկ, տխրանուշ դաշներգութեամբը սրբազնա-
գոյն խորհուրդներով կ'օծէիք անտառ ու ձոր, լեռ ու
բլուր, երբ ձեր քաղցրագոյն մեղեդիներով ի բաց կը
վանէիք անսուրբ խորհուրդներ, ու մարդկութիւնը՝
տաճարի սեմէն ներս՝ վսեմին, վսեմագոյնին պակու-
ցումովը կը սարսռար:

Ո՞ւր էք վաղնջակա՞ն, մտերմիկ զանգակներ, երբ
արշալոյսէն իսկ առաջ կը հնչէիք, ու խածնող բուքին,
ու կճող ցուրտին մէջէն, հաւատացեալք՝ լապտեր ի
ձեռին՝ կը փութային լսել «Խորհո՞ւրդ մեծ եւ սքան-
չելի»ն: Ո՞վ լռութիւն խորհրդաւոր ու գաղտնալի: Ո՞վ
անճառելի հեշտանք առաւօտեան, երբ հոգիս պիտի ու-
ղէր խմել, ծծել այն սարսուռ՝ զոր կեանքը, կենսու-
նակութիւնը կը հեղու երակներէն ներս:

Ո՞ր էք վաղնջակա՞ն, մտերմիկ զանգակներ, երբ արեւելքէն մինչեւ արեւմուտք, ու հիւսիսէն մինչեւ հարաւ հողինները խաղաղութեամբ կը լեցնէիք, ու սրբ-տերուն մէջ կը մեռցնէիք ամէն քէն ու ոխ, հեռ ու ա-տելութիւն, երբ կեանքին պայքարը կը մեղմէիք ու տառապալիո՞ծ սղաւորները անմեկնելի, անըմբռնելի մխիթարութեան մը երանութեամբ կը պարուրէիք: Ա՛հ թէ հնչէիք վաղնջական, մտերմիկ զանգակներ, ու ամբողջ տարին թշուառութեան մէջ հեծող հողիններ օ՛ր մը, պահ մը դէ՛րթ, երանութեան ժպիտը վայելէին: Հնչէի՛ք վաղնջական, մտերմիկ զանգակներ, ու վայ-րիկ մը դէթ գութին արծարծումը զգային իրենց շուրջ տարին ամբողջ չոր հաց կրծող մատաղ հողիններ: Հըն-չէի՛ք վաղնջական մտերմիկ զանգակներ, ու ալլախի-րութեան հուրը, բոսէ մը դէթ, հրդեհէր ճոխութեամբ յղիացող մեծատուններուն սրտերը: Ա՛հ թէ հնչէիք վաղնջական մտերմիկ զանգակներ, ու հաւատքը վե-րածաղիէր, ու ջերմեռանդութիւնը ծաւալէր ու սիր-տը յորդէր սիրով ու խնծիղով:

Այժմ կը հնչէք տխո՛ւր, տխո՛ւր զանգակներ ու ձեր զօղանջը կը յիշեցնէ ինծի պատանութիւնս որ ան-ցաւ, ու երիտասարդութիւնս որ կ'անցնի ահա ա՛յն-քան արագ ու սրարչաւ: Ո՛վ պիտի տար ինծի մանկու-թեանս տարիները՝ երբ ամէն իղձ տենդ մըն էր, ու ա-մէն յոյս՝ իրականութիւն մը: Ո՛վ պիտի տար ինծի առողջ զարկը սրտիս՝ ուր կեանքը կոկոնի պէս կը փթթէր, եւ հողին՝ զինք չըջապատող երազներէն արբ-չիւ՝ բոյր ու թոյր կը գտնէր ամէն իրի վրայ: Կը հնչէք տխո՛ւր, տխո՛ւր զանգակներ ու ձեր զօղանջը կը փըս-փըսայ ինծի թէ խորշակը կը թարչամեցնէ ծաղիկները. ու երազները՝ փայլալուստ, սիրուած երազները, կը թաղուին անէութեան ծոցը՝ ուրկէ չեն յառներ ա՛լ:

Կը հնչէք տխո՛ւր տխո՛ւր զանգակներ, ու ժամա-նակը կը հոլովի անդադար, տարիներ տարիներու կը

յաջորդեն ու աւերներ աւերներու. օրերը կը հեզնեն մեր երանութիւններն ու տխրութիւնները. ո՛վ երա-նութիւնը տղայ հասակին, երբ օրօրոցն յաւիտենու-թեան մը չափ հեռի է գերեզմանէն, ու մարդս անգէտ՝ թէ կեանքին, ծնունդին առաջին վայրկեանն իսկ գութկանն է մահուան: Կը հնչէք տխո՛ւր տխո՛ւր զանգակներ, ու սա բոսէին իսկ, երբ թուղթին կը յանձնեմ ձեր զօղանջը, ես կը տեսնեմ զազաղներ, ան-ժամանակ, կանխահաս դադաղներ՝ զոր գերեզման կ'ի-ջեցնեն մեռելաթաղներ, եւ աչքեր՝ որոնք կուլա՞ն կու-լա՞ն անոնց ետեւէն:

Հնչեցէ՛ք տխո՛ւր տխո՛ւր զանգակներ, երբ հայ-րենի օճախներն են քանդուած ու հատիկ հատիկ կան-դուններուն շուրջն ալ աթոռնե՛ր, աթոռնե՛ր կան թա-փուր. մարդը կ'անցնի ստուերի հանգոյն, անոր անունն իսկ չի ճանչնար զինքը, ու յիշատակը — եթէ իսկ փա-ռայեղ — կը թաղուի դարերու խաւերուն տակ:

Հնչեցէ՛ք վաղնջական, մտերմիկ զանգակներ, ու վաղուայ երանութեան խնծիղը դէթ բերէք մեզի: Մեր հողինները, ապրելու համար, պէտք ունին պատրանքնե-րու: Հաւաստեցէ՛ք մեզի թէ մեր սիրելիները՝ որ աչքեր-նին բաց մեռան մեզմէ հեռու, մեր համբոյրին ծարա-ւի, կ'սպասեն ողջադուրեւ մեզ անձանօթին գիրկը՝ ուր նետեց զիրենք ճակատագիրը:

Հնչեցէ՛ք մտերմիկ, վաղնջական զանգակներ ու ա-ւետեցէ՛ք թէ յոյսը ահա կը վերափթթի ու ընդհանրա-կան քանդումին վերեւ կը ճառագայթէ մեր իղձերուն ու հաւատքին յաւերժացման հրաշալիաւ արեւը:

1917

ԳԵՂՈՆ Ի ՓԱՌՍ ՅԱՐՈՒՅԵԱԼ ՆԱՅԱՍՏԱՆԻ

Փա՛ռք քեզի, փա՛ռք քու հրաշափառ յարութեանդ, Ներկի՛ր Հայաստան, ուր հպարտօրէն ու վէսօրէն իր պանծալի գլուխը մինչեւ ամպերը ցցող Մասիսի գագաթին, Սիւնեաց աշխարհի բարձրաբերձ լեռներու կատարներուն, բանաստեղծներու ներշնչարան Արաքսի ափերուն, Սեւանայ պատմական լճի եզերքներուն, ու Նրեւանի, ու Աղէքսանդրապօլի, ու Վաղարշապատի, ու այլ հարիւրաւոր, հազարաւոր գիւղերու ու քաղաքներու շէնքերուն, վանքերուն ու տաճարներուն, կրթական ու մարտական կեդրոններուն վրայ Ազատութեան Դրօշը կը ծփայ, Դրօշը Ազատութեան, որու սիրոյն հազարաւոր, հարիւր հազարաւոր անհատներ զոհեցին իրենց ինչքը, իրենց արիւնը, իրենց կեանքը: Փա՛ռք քեզի, փա՛ռք Յարութեանդ՝ Ազատութեանդ Դրօշակին, որ աշխարհի չորս ծագերուն կը սլարգէ իր թեւերը, որ արշալոյսին ցօղը կը ծծէ, եւ վերջալոյսին մեռնիլը կը դիտէ անխռով, որ հովերուն հետ կը խաղայ եւ արեւին հետ կ'եղբայրանայ, ու անոր պէս ու անոր չափ կը տաքցնէ, կը կենդանացնէ սրտերը, ու կը հրահրէ, կը խանդավառէ տարիներ տարիներով սեփական հայրենիքի մը կարօտը քաջող բոլոր հողիները անխտիր:

Փա՛ռք քեզի, փա՛ռք քու ամենազօր կարողութեանդ, Աշխարհ Հայաստան, որ հսկայի մը տիտանեան կորովովը ցունց տուիր դքեղ տանջող, դքեղ սրկող շղթային, եւ անօրինակ ուժգնութեամբ մը քանդեցիր, փշրեցիր անոր երկաթեայ օղակները եւ դիցավայել փառահեղութեամբ մը ոտքի կանգնեցար, վսեմ որպէս

առաջին պահը արշալոյսի, եւ չքնաղ ինչպէս երազը մեր մանկութեան:

Ո՛վ բերկրութիւնը սարերու վրայ, ձորերու խորը, անսպասելի կիզիչ աւազներուն մէջ անտէր անտիրական թափառողներուն, անհիւրընկալ ափերու վրայ նժդեհի իրենց կեանքը քարշ տուող տարագիր, պանդուխտ հողիներուն՝ որոնց աչքերը մեծ Տեսիլին են յառած՝ եւ որոնք հող մը ունին այժմ «իրենց»ը ըսելու, անով հրճուելու, անով խանդավառուելու, անով երջանկանալու:

Փա՛ռք քեզի, փա՛ռք քու անհուն տառապանքիդ, հսկայ ճիգերուդ, անսպառ կորովիդ, պանծալի աւերակներուդ՝ առ որ դունդադունդ կը դիմեն որդիներդ աշխարհի չորս ծագերէն, ու մոխիրներու տակէն, ըստ ուերներու ծոցէն, աղջամուղջին խորերէն լոյս աշխարհ կը հանեն «Ներկիր Դրախտավայր»։ Փա՛ռք քեզի, փա՛ռք քու տանջաւոր, սովալլուկ որդիներուդ՝ որոնք քաղցի դալարութեան մէջն իսկ վեհագոյն խէչալին տեսիլովը հրճուեցան, անով սնան, անով մեծցան, անով աճեցան, եւ վերջնական, փառապանծ յաղթանակին ի խնդիր արիացան, կտրիճցան, սլայծառացան: Անճառելի ի՛նչ յանդգնութիւն, մարտական ի՛նչ կորով էր այն՝ զոր ցոյց տուին հողէդ իրենց սնունդը առնող անթիւ, անհամար դիւցազներ՝ որոնց անօրինակ արիութիւնը գլեց անցաւ պատմական ու դիւցաբանական ամէն սահման, մագլեցաւ, բարձրացաւ անձնազոհութեան վերին կատարները, գինովցաւ գնդակներու սուլումէն, հեղնեց մահուան «կարմիր ծիծաղ»ը եւ ի դորձ դրաւ քաջագործութեան այնպիսի աննախընթաց, աննման արարքներ՝ որոնք փառքով ու պատուով կընքեցին ազգային պատմութեան կենդանի էջերը: Յոյսի, հաւատքի օրուան ծագելուն չէ որ կ'սպասեն այժմ մեր աչքերը՝ իրականացած տեսիլին մէջ հաւատքը կը թաղուի այլեւս: Փառաց ի փառս վերանալու, յաղթա-

նակէ յաղթանակ ընթանալու, սահմաններդ ընդարձակելու, ծաւալելու նշուլագեղ ու պատկառաղբու տեսիլին են յառած այժմ մեր ականողիքը, այնտեղ դքեղ ողջունելու ու քու ակնապարար շուքովդ չլանալու...:

Փա՛ռք քեզի Աշխարհ Արարատեան, փա՛ռք քու անդերուդ ու անդատաններուդ, դաշտերուդ ու դաշտավայրերուդ, ուր ոճիրը իր կարմիր հունձքը ըրաւ եւ անսահման ամայութեան մը տակ թաղեց անոնց յուսթի կուրծքը: Փա՛ռք բոլոր անոնց — ծեր, երիտասարդ կամ մանուկ — որոնք՝ թշնամիին, հուրէն ու սուրէն հալածական՝ ինկան անժամանակ ու մնացին անթաղ ու անշիրիմ: Փա՛ռք բոլոր անոնց որ դեռ մինչեւ այսօր ալ, սովի ուրուականէն հալածական, կ'իյնան քաղցին կլափին մէջ ու հոն կը փակեն իրենց աչքերը, նըղովելով քաղաքակիրթ աշխարհն եւ օրհնելով մայր հայրենիքը՝ որ ոչինչէն մարմին առած ծաղկեցուց իր դոյութիւնը եւ բարի մօր մը խանդաղատանքովը դուրս գալիս իրենց վրայ, ու լացաւ, լացաւ իրենց թշուառութիւնը: Փա՛ռք բոլոր անոնց որ աքսորի ճամբաներուն վրայ, տարագրի անապատներուն մէջ, դաղթականի վրաններուն տակ, հանրային դժութեան կարօտ՝ օտարին հացը կ'ուտեն ու կուլ կուտան նախատինքի իրենց աղի արտասուքը, փա՛ռք, փա՛ռք այն ամենուն՝ որոնք կարեկցութեամբ իրենց երկարած ձեռքին մէջ ողորմութեան ծանր թաթը զգալով կը տալնապին, կը տալնապին յաւէտ, այլ իրենց սրտին, հոգիին, աչքերուն խորը, չքնադադոյն աստղի մը հանդոյն, պայծառացած կը տեսնեն Հայաստանը, մայր ամէն բարեաց ու օրհնութեան:

Փա՛ռք քեզի Աշխարհ Հայաստան, որ ահա ձեռներդ պարզած հրաւէր կը կարդաս հեռաւոր որդիներուդ՝ որոնք ցարական ու սուլթանական բռնապետի ահաբեկ՝ փախ տուին դէպի հիւրընկալ արեւ եւ արմատ նետեցին հոն: Փա՛ռք քու հրաւէրիդ, փա՛ռք քու հո-

ղիդ, քու ջուրիդ, քու սար ու ձորիդ, ուր հովուին սըրինդն իր բերկրանքը կը թորէ եւ մշակին երգն իր արձաղանդը կը դնէ: Քու բարի երկինքներուդ տակ հայ նահապետական օճախը՝ անվրդով՝ իր ծուխը կ'ամպէ երգիքներուն վրայ: Սարսափ, կոտորած, արիւն, անցեալին են ա'լ, ու մարդոց դէմքերուն վրայ թախիծի տեղ ժպիտը կը թառի:

Փա՛ռք քեզի, փա՛ռք քու Անկախութեանդ, փա՛ռք քու Հրաշափառ Յարութեանդ, Մա'յր Հայաստան: Քու որդիներդ՝ իրեւա ազատ քաղաքացիներ՝ խաղաղութեամբ կ'ապրին, ու անխռով կը փակեն իրենց աչքերը քու հողիդ վրայ՝ որ իրենց սրբութիւնն եւ օծութիւնն է միանգամայն:

1919

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0313291

20800